

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“Daxili auditin təşkili problemləri: Azərbaycan bank sektoru təmsalında”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Abdullazadə Lamiyə Nazim qızı

BAKI – 2019 cu il

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
Əhmədov Fəriz Saleh oğlu
i.u.f.d.,dos

_____ (imza)

“ ___ ” _____ 2019-cu il

**“Daxili auditin təşkili problemləri: Azərbaycan bank sektoru təmsalında”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060402-Mühasibat uçotu və audit

İxtisaslaşma: İstehsal sferasında mühasibat uçotu və audit

Qrup: 400

Magistrant
Abdullazadə Lamiyə
Nazim qızı

_____imza

Elmi rəhbər
i.f.d.Əbdülhəsənov Tural
Tofiq oğlu

_____imza

Proqram rəhbəri
i.e.n., dos.Seyfullayev İlqar
Zülfüqar oğlu

_____imza

Kafedra müdiri
i.e.d., professor Kəlbəyev Yaşar
Atakişi oğlu

_____imza

BAKİ-2019-cu il

SUMMARY

The relevance of the research: The importance of the banking system is remarkable with the fact that the processes of the world economy have intensified in the last 20-30 years and underwent strong transformations and globalization. As a result of the global financial crisis in late 2008, problems of the banking system's stability have increased, and in many economically developed countries around the world, the long-established banking system has failed to meet the challenges of the financial crisis, maintaining steady activity, and demonstrating a robust banking risk protection system.

Purpose and tasks of the research: To analyze the current state of the internal audit in the banking sector of Azerbaijan, to optimize and to develop scientific and practical measures that can lead to increased financial control and efficiency of internal audit.

The basics of the research are theoretical oversight and methodological approaches from economists' research in the relevant fields, international standards for the organization of internal audit, publications, materials of the International Institute of Internal Auditors, current legislative acts on banks.

Research Methodologies: During the research, systematic and comparative analysis, selective and mass observation, mean quantitative and a number of similar analytical and scientific research methods have been applied.

Practical significance of the research: The use of practical experience, recommendations and suggestions from the dissertation work, and the use of internal audit services in commercial banks on the basis of new qualities and criteria.

Key words: banking sector, internal audit, risk-based audit.

Mündəricat

GİRİŞ	6
I fəsil. Banklarda daxili auditin təşkilinin nəzəri - metodoloji məsələləri	9
1.1. Daxili auditin mahiyyəti və prinsipləri	9
1.2. Daxili audit yoxlamalarının təşkili məsələləri	14
1.3. Bankdaxili nəzarət sistemində kompüter auditi	23
II fəsil. Banklarda daxili auditin mövcud vəziyyəti və inkişaf meylləri	28
2.1. Azərbaycan bank sisteminin müasir vəziyyəti və inkişaf imkanları	28
2.2. Banklarda daxili auditi şərtləndirən amillərin qiymətləndirilməsi	41
2.3. Daxili audit layihələrinin həyata keçirilməsində risklərin təhlili	46
III fəsil. Banklarda daxili audit xidmətinin aparılmasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	63
3.1. Banklarda daxili audit xidmətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri	63
3.2. Azərbaycanın bank sektorunda daxili audit sisteminin təkmilləşdirilməsi	68
3.3. Daxili audit xidmətinin inkişaf prioritetləri	72
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	80
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	83

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏRLƏR

Dissertasiya işində istifadə edilmiş qısaltmalar açıqlamaları ilə birlikdə aşağıda təqdim edilmişdir:

Qısaltmalar	Açıışı
ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
ADIF	Azerbaijan Deposit Insurance Fund
AMB	Azərbaycan Mərkəzi Bankı
AR	Azərbaycan Respublikası
ATM	Automatic Teller Machine
BBA	British Bankers Association
BK	Bazel Komitəsi
COBIT	Control Objectives for Information and Related Technologies
COSO	Commoittee of Sponsoring Organization
IIA	The Institute of Internal Auditors
IIARF	The Institute of Internal Auditors Research Foundation
İEÖ	İnkişaf Etmiş Ölkələr
ISACF	Information Systems Audit and Control Foundation
ITIL	Information Technology Infrastructure Library
MMUS	Milli Mühasibat Uçotu Standartları
SAC	Scientific Advisory Committee
TC	Treadway Commission
VaR	Value at Risk

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Bank sözü ilk növbədə İtaliyada müxtəlif növ valyutaların istifadə olunduğu bazarlarda həmin valyutaların ekvivalentliyini ölçmək üçün istifadə olunmasına baxmayaraq, ticarətin inkişafı ilə bütün dünyada sürətlə yayıldı və əhəmiyyətini artırdı. Keçmişdə ilk qurulan banklar depozit bankları idi. Bu əmanətlərlə fond qurub və kreditlər verməklə iqtisadiyyatın sürətli addımları üçün lokomotiv olmuşdur. Bankların fiziki və hüquqi şəxslərin maliyyə resurslarının dəyərləndirilməsi, yerli və beynəlxalq kommersiya əməliyyatlarında vasitəçilik etməsi kimi vacib xidmətləri vardır. Banklar bir ölkənin iqtisadi həyatına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini qazandıqdan sonra hər sahədə olduğu kimi bank sektorunda da böyük uğurlara nail olunmuş, liberal iqtisadi model tətbiq edildikdən sonra bankçılıq sahəsində də reformlarla birlikdə irəliləyiş əldə edilmişdir.

Risk anlayışı həyatın hər bir sahəsində qarşımıza çıxır və maliyyə bazarlarında, xüsusən də bank sektorunda böyük əhəmiyyət daşıyır. Geniş bir çərçivədə baxdıqımızda, proqramların müvəffəqiyyətsizliyə uğrama ehtimalı, səhv təqdimat, zərər və ya mənfəət əldə edə bilməmək hallarını "risk" adlandırmaq olar.

Banklar ictimaiyyətin inamını qazanmış quruluşlardır və ölkə iqtisadiyyatının inkişafı yönündən bu inamı davam etdirməlidirlər. Risklərin idarə edilməsi proseslərində nəzarət və yoxlama mexanizmlərini həyata keçirirlər. Bunlar daxili nəzarət, daxili audit, xarici nəzarət və xarici auditdir. Daxili nəzarət - təşkilatın fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi üçün müstəqil və obyektiv bir məsləhət xidmətidir. Daxili audit təşkilatın risklərin idarə olunması, idarəetmə və nəzarət proseslərinin effektivliyini qiymətləndirmək və təkmilləşdirmək üçün sistemli və nizamlı bir yanaşma təmin etməklə təşkilatın məqsədlərinə çatmasına kömək edir.

Bu baxımdan banklarda ictimai yoxlama və müşahidə sistemi inkişaf etdirilir. Bu sistem, əmanətçilər üçün etibarlı mühit yaratmaqla qənaətin təşviq edilməsini,

digər tərəfdən, kredit mexanizminin ölkə iqtisadiyyatının mənfəəti üçün istifadə olunmasını təmin etməkdir.

Azərbaycan bank sistemində audit fəaliyyətini həyata keçirmək üçün bəzi hüquqi tənzimləmələr edilmişdir. Çünki inkişafda olan bankçılıq sektoru ilə birlikdə ölkəmizdə qiymətli kağızlar , sığorta fəaliyyət sahəsi də artmış , bu sahələrdə qanunvericiliyin tənzimlənməsinə ehtiyac yaranmışdır.

Mövzunun öyrənilmə vəziyyəti: O.Krışkin, A.V.Yevdokimova, İ.N.Paşkina, M.Kuznetsov, N.N.Popova, V.Puqaçov, O.S.Dyakonova, T.M.Roqulenko, V.A.Quz, S.V.Ponomaryova, K.H.Spencer Pickett, J.L.Mefford, Ç.Özbek, B.Kaya, V.Toroslu, H.Kıral və digərləri daxili auditin təşkilinə aid əsərlərin müəllifidirlər. Ölkəmizdə isə V.Novruzov, Q.Abbasov, S.Səbzəliyev, D.Bağirov, S.Yaqubov və digərləri Azərbaycan iqtisadi ədəbiyyatında dəyərli töhfələr vermişlər.

Dissertasiya işinin məqsədi risk idarə edilməsi vasitələrindən biri olan daxili nəzarət və daxili audit proseslərinin bankçılıq sistemi tərəfdən vacibliyini vurğulamaq , digəri isə Azərbaycan bankçılıq sisteminin risklərin idarə edilməsi baxımından mövcud vəziyyətini ortaya çıxarmaqdır.

Tədqiqatın metodologiyası sistemli təhlil, konseptual yanaşma, müqayisəli qiymətləndirmə metodu kimi üsullardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın obyektı Azərbaycan bank sferasında daxili auditin təşkilinin nəzəri və praktiki problemləridir.

Tədqiqatın predmeti: Tədqiqatın predmeti daxili auditin mahiyyəti, təşkili məsələləri, səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri və inkişaf prioritetlərinin hazırlanmasıdır.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları: Tədqiqat işində beynəlxalq səviyyədə tanınmış alimlərin araşdırmalarından, xarici elmi jurnallardakı informasiyalardan, qanunvericilik bazasından, Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının materiallarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqat prosesində elmi yenilik kimi aşağıdakı nəticələr alınmışdır:

- Bank sektorunda daxili auditin mahiyyəti, məqsədi dəqiq təyin olunmuşdur ;
- Daxili audit üzrə risk dəyərləndirilməsinin əsasları göstərilmişdir ;
- Daxili auditorların funksiya və vəzifələri müəyyənləşdirilmişdir ;
- Bank sahəsində daxili auditin icrasına dair metodiki məsləhətlər hazırlanmışdır;
- Azərbaycan bank sistemində daxili auditin təşkili ilə bağlı və inkişafı üzrə magistr dissertasiya işinin xüsusi əhəmiyyəti əsaslandırılmışdır;

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti: Daxili auditin real vəziyyətinin tədqiq edilməyi onun strateji yol xəritəsinə uyğun problemlərinin öyrənilməsi və təşkilində, inkişafında vacib amil kimi çıxış edir.

Dissertasiya nəticələrindən bank sferasının idarəetmə və nəzarət orqanlarında, ali məktəblərdə audit fənninin tədrisində, daxili audit kadrlarının elmi-praktik bilik və bacarıqlarını zənginləşdirməsində istifadə olunması münasibdir.

Dissertasiya işinin strukturu və həcmi: Dissertasiya işi girişdən, üç fəsildən, nəticədən, ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Tədqiqatın birinci hissəsində banklarda daxili auditin təşkilinin nəzəri - metodoloji məsələləri işlənmişdir. İkinci bölmədə banklarda daxili auditin mövcud vəziyyəti və inkişaf meyilləri araşdırılmışdır. Üçüncü bölmədə isə banklarda daxili audit xidmətinin aparılmasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri tədqiq edilmişdir.

Fəsil I. Banklarda daxili auditin təşkilinin nəzəri - metodoloji məsələləri

1.1. Daxili auditin mahiyyəti və prinsipləri.

Audit latınca audire , ingiliscə audit (eşitmək , anlamaq , araşdırmaq) sözünün Azərbaycanca qarşılığı olub, bir işin doğru və idarəetməyə uyğun olaraq edilib edilmədiyini araşdırmaq , təftiş etmək , nəzarət etmək mənasında müəyyən edilmişdir. (Örenay H., 2005: s.1). Daxili audit , bir müəssisənin fəaliyyətinin dəyərini artırmaq və bu fəaliyyətin inkişaf etdirilməsi üçün hazırlanmış , müstəqil və obyektiv bir konsolidasiya və məsləhətləşmə fəaliyyətidir . Risklərin idarə edilməsi, nəzarət və korporativ idarəetmə proseslərinin qiymətləndirilməsinə və effektivliyin yaxşılaşdırılmasına sistemətik və intizamlı yanaşma təklif edərək təşkilatın məqsədlərinin həyata keçirilməsinə kömək edir .

Müasir daxili auditin formalaşdırılması 1941-ci ildə Daxili Auditorlar İnstitutunun Qurulması ilə həyata keçirilmişdir. Daxili Audit Məsələləri haqqında Təqdimatı 1947-ci ildə Daxili Auditor İnstitutu tərəfindən dərc edilmişdir. İnstitut tərəfindən Daxili Audit Peşə Tətbiqi Standartları 1978-ci ildə nəşr olunmuşdur (Yörüker S., 2003: s.1). Bununla yanaşı, xüsusilə son illər auditorlar, menecerlər və mühasiblər daxili auditin müəyyənləşdirilməsi, araşdırılması, hesabatlarının təqdim edilməsi və təkmilləşdirilməsinə cəlb edilmişdir. Bu kontekstdə, daxili auditin müəyyənləşdirilməsinə yönəldilmiş dörd müxtəlif peşəkar təşkilat tərəfindən aparılan tədqiqatın nəticələri bir hesabatda nəşr olunmuşdur. 1995-ci ildə İnformasiya Sistemlərinin Auditı və Nəzarət İdarəsi (ISACF) tərəfindən nəşr olunan COBIT Hesabatı , 1991-ci ildə Daxili Auditorlar Tədqiqat İnstitutu (IIARF) tərəfindən çap edilmiş və 1994-cü ildə yenidən təkmilləşdirilmiş SAC Hesabatı , Treadway Komitəsi (TC) tərəfindən 1992-ci ildə yayımlanan COSO Hesabatı əsasən peşə perspektivinə əsaslanan daxili audit konsepsiyasını təsvir etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur (Colbert L.J., Bowen P.L., 1998 s.1).

Daxili audit standartlarının daha çox tətbiq olunduğu ölkə olan ABŞ-da daxili audit vahidlərinin və işçilərinin qərəzsizliyini və müstəqilliyini təmin etmək məqsədi ilə

daxili audit fəaliyyətinin koordinasiya mərkəzi yaradılır. Bununla yanaşı audit fəaliyyətləri digər şöbələrdən tamamilə müstəqil və bitərəf daxili audit mütəxəssisləri tərəfindən icra olunur. Bu baxımdan ABŞ-da daxili audit fəaliyyətində müstəqillik və tərəfsizliyin prioritet olduğu, ümumi qəbul olunmuş standartlarla paralel olaraq effektiv və müasir bir audit anlayışı mövcuddur.

Daxili audit müəssisə daxilində bütün nəzarəti əhatə edir . Daxili audit nə şəkildə təsnif edilirsə edilsin daxili auditin tərfi dəyişməyəcəkdir , çünki hər bir audit sistemi müəyyən edilmiş məqsədlərə nail olunmasını və bu məqsədlərin kifayət qədər etibarlılığı ilə təmin olunmasını təmin etmək üçün yaradılır (Sawyer, 1988).

Daxili audit, daxili nəzarət funksiyalarının qənaətbəxş şəkildə işlədiyini təsdiq etmək üçün müəssisənin öz xeyrinə apardığı bir auditdir. Xarici audit hər zaman maliyyə məsələləri ilə bağlı olsa da, daxili auditin zəruri məsələsi maliyyə məsələləri olmayacaqdır. Daxili audit çərçivəsində maliyyə, uyğunluq və fəaliyyət auditləri yer ala bilər. (Poroy R., 1997: s.331).

Bank əməliyyatlarının vəziyyəti ilə bağlı audit fəaliyyəti bir sıra elementlərdən asılıdır. Bu elementlər fəaliyyətin strukturuna, vaxtına, planlaşdırmasına və hadisəyə bağlı olaraq dəyişir. Əsas elementlər aşağıdakılardır: (Yurdakul D., 2010: s.50).

- Bankın rəhbərliyinə təminat xidmətlərini təmin etmək,
- Hüquqi və bankdaxili yaradılan mövcud nizamnamələrə uyğunluğun yoxlanılması,
- Bankdaxili həyata keçirilən sui-istifadə ilə saxta əməliyyatların müəyyən edilməsi və belə əməliyyatların qarşısını almaq üçün tədbirlərin tövsiyə edilməsi,
- Bank səhmlərinə sərmayə qoyan səhmdarlar hüquqlarını müdafiə etmək,
- Bankdakı bütün informasiya axınlarının düzgün və müntəzəm hərəkət etməsinə və bu məlumatın təhlükəsizliyinin artırılmasına dair tədbirləri təklif etmək,
- Bankın fəaliyyətinin mənfəətliliyə təsiri, məhsuldarlığı haqqında fikir mübadiləsi aparmaq,
- Daxili nəzarət strukturunun effektivliyini qiymətləndirmək,

- Bankın insan resursları və effektivlik və məhsuldarlığının idarə edilməsində proqressiv üsullar tövsiyə etmək,
- Bankın kredit, limit və risk siyasətinin qiymətləndirilməsi və baş verə biləcək problemlər barədə rəhbərliyin məlumatlandırılması,
- Bankda həyata keçirilən audit fəaliyyətinin nəticələrini qiymətləndirərək, digər bank işçilərini səhv əməliyyatlar və sui-istifadə halları ilə bağlı sənədlər vasitəsilə məlumatlandırmaq,
- İcraçı fəaliyyət göstərən vahidlər tərəfindən hazırlanmış məhsullar və xidmətlər barədə rəy bildirərək, müvafiq inkişafın riskli aspektlərinə diqqəti cəlb etmək,
- Mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünə, etibarlılığına aid münasibət bildirmək.

Bank fəaliyyətində daxili audit funksional strukturuna görə üç hissəyə bölünür:

Əməliyyat Auditi

Bankın fəaliyyəti çərçivəsində həyata keçirilmiş əməliyyatların texniki aspektlərinin araşdırılması, nəzarət məntəqələrinin istisna edilməməsi və yoxlanılması nəticəsində baş verə biləcək və ya ortaya çıxa biləcək səhvlərin qarşısını almaq üçün formalaşdırılmışdır. Əməliyyat auditi sayəsində sui-istifadə hallarına əlavə olaraq, əməliyyatları həyata keçirən personaldan qaynaqlanmayan texniki səhvləri müəyyənləşdirmək və qiymətləndirmək vacibdir.

İdarəetmə Auditi

Bank daxilində həyata keçirilən əməliyyatların qiymətləndirilməsi və idarəetmə sisteminin effektivliyinin ölçülməsi əməliyyatlarıdır. Bunun məqsədi bankın ən aşağı vahidə qədər idarəetmə sistemlərinin effektivliyini qiymətləndirməkdir.

Personal Auditi

Bankın işçilərinin hüquqlarının rəhbərlik tərəfindən müəyyənləşdirilməsi proseslərinin qiymətləndirilməsi və nəzərdən keçirilməsi daxili audit fəaliyyəti

daxilindədir. Bundan əlavə kadr strukturunun bankın korporativ imicinə uyğunluğu məsələsini də daxili audit fəaliyyəti nəzərdən keçirir.

Bankın performans sistemi vasitəsilə kadrların peşə səriştəliliyinin və səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi əməliyyatıdır. Effektivlik və məhsuldarlıq sisteminin səmərəliliyi, onun bərabərliyi, ölçülməsi və canlılığı bank rəhbərliyinin işçilərinin düzgün və ədalətli qiymətləndirilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Rəhbərlik tərəfindən hüquqi şəxslərin hesabatlılıq konsepsiyasının qəbul edilməsinə öz töhfəsini verən daxili audit həmçinin, korporativ idarəetmə, risklərin idarəetmə sistemi və daxili nəzarət fəaliyyətinin effektivliyi ilə əlaqəli müstəqillik və qərəzsizlik anlayışından kənarlaşmadan məqbul bir zəmanət idarəetməsidir. (Uzun A., 2010: s.26-29). İnzibati, təşkilati və operativ olaraq mürəkkəb quruluşa malik olan hüquqi şəxslərin daxili və xarici qanunvericiliyə uyğunluğu və fəaliyyətlərin səmərəliliyi haqqında daxili audit rəhbərliyə məlumat axınını təmin edir. (Ünsal M., 2008: s.76).

Daxili audit anlayışı aşağıdakı mərhələlərdən keçərək formalaşmışdır (Pickett, K.H.Spencer ,2003: s.2) :

- Təşkilat daxilində daxili əməliyyatların yoxlanılması prosesi ;
- Prosesə əsaslanan davamlı audit yanaşması ;
- Statistik metodlardan istifadə edərək audit edilməsi;
- Ehtimala əsaslanan bir yanaşma ilə yoxlama ;
- Risk təhlilinə əsaslanan audit ;
- Audit çərçivəsində inzibati prosedurların daxil edilməsi ;
- İdarəetmə auditı,
- Riskə yönəldilmiş audit.

Göründüyü kimi, riskə yönəldilən daxili audit anlayışının ən yeni və son şəklini təşkil etməkdədir. Daxili audit bugünkü təşkilatların ehtiyaclarını nəzərə alaraq keçmiş - klassik auditə əhatə etməklə bərabər, mütləq gələcək yönümlü

olmalı, daha yaxşıya və yeniliyə əsaslanan dəyişikliyi hədəfləməlidir. Xərcləri azaldan, yenilik gətirən, iş və xidmətlərin keyfiyyətini yüksəldən , təsirli , səmərəlifəsilliyi artırən olmalıdır. İdarəetmə, işin və proses axınlarının, daxili idarəetmə mexanizmlərinin və inzibati sistemlərin işləməsindəki dəyişiklik və yeniliklərdən asılı olaraq ortaya çıxacaq riskləri proaktiv şəkildə proqnozlaşdırmaq qabiliyyətinə malik olmalıdır. Yarana biləcək risklərə dair proaktiv tədbirlərin görülməsinə yönəldilən, müasir və beynəlxalq standartlara uyğun, keyfiyyətli və obyektiv audit xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməlidir. (Aksoy T. ,2002).

Daxili audit fəaliyyəti idarəetmə , nəzarət və risklərin idarəetmə proseslərinin effektivliyini qiymətləndirmək və təkmilləşdirmək məqsədilə sistemə, davamlı və intizamlı şəkildə və ümumi qəbul edilmiş standartlara uyğun olaraq həyata keçirilir.

Beynəlxalq Daxili Auditorlar İnstitutunun (IIA) "Beynəlxalq Daxili Audit Peşə Tətbiq Standartları" əsas alınmış, bunun yanında digər beynəlxalq yoxlama standartlarından da istifadə olunmuş, daxili auditorların ixtisaslarını və daxili audit fəaliyyətində tətbiq olunacaq prosedurları müəyyən edilmişdir.

IIA-nın Etika Kodeksi 2 vacib məsələni əhatə edir:

- Daxili audit peşəsi ilə bağlı prinsiplər ;
- Daxili auditorların davranışını özündə əks etdirən Davranış Kodeksi.

Bu qaydaların məqsədi prinsiplərin və daxili auditorların etik davranışının tətbiq edilməsinə kömək etməkdir.

Daxili auditorlar dedikdə IIA üzvləri , IIA-nın sertifikatlarına yiyələnən (və ya namizədləri) və daxili auditin tərifində qeyd olunan xidmət göstərən şəxslər nəzərdə tutulur.

Prinsiplər:

Daxili auditorlar aşağıdakı prinsipləri həyata keçirməlidirlər:

Dürüslük

Daxili auditorların dürüstlüyü etimad yaradır və beləliklə də onların qərarlarına etimad göstərilməsi üçün əsas verir.

Obyektivlik:

Daxili auditorlar araşdırdıqları fəaliyyətə dair məlumat toplayarkən, qiymətləndirərkən və hesabat verərkən ən yüksək səviyyədə obyektivlik nümayiş etdirirlər və qərar qəbul edərkən bütün mövcud şərtləri balanslaşdırılmış şəkildə qiymətləndirirlər. Onlar qiymətləndirmənin qərəzsizliyinə zərər vuran və ya zərər verə biləcək hər hansı fəaliyyətə qatılmırlar.

Məxfilik:

Daxili auditorlar hüquqi bir öhdəlik olmadıqda, şəxsi mənfəətləri hesabına lazımı icazəni almadan məlumatı açıqlamır.

Peşədə Səriştəli olmaq:

Daxili auditorlar daxili audit xidmətləri göstərmək üçün lazım olan biliklər, bacarıq və təcrübə nümayiş etdirirlər, daxili audit xidmətlərini Beynəlxalq Daxili Audit Standartlarına uyğun bir şəkildə yerinə yetirirlər. (na.theiia.org/standards-guidance).

1.2. Daxili audit yoxlamalarının təşkili məsələləri

Daxili audit təşkilatın fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və onlara əlavə dəyər verilməsi üçün müstəqil və obyektiv təminat və məsləhətverici xidmət növüdür.

Müəssisələrdə daxili audit bölmələrinin yaradılmasında xətalara yol verilməsinin qarşısının alınmasında aşağıdakı tədbirlər sisteminin tətbiq olunması məsləhət görülür: (Bayramov A., 2011: s.81)

- Bölmə haqqında əsasnaməni hazırlamaq
- Strateji planı tərtib etmək
- İlkin plan hazırlamaq

- Strukturu müəyyən etmək
- İşçilərə olan tələbləri müəyyən etmək
- Peşə standartlarını qəbul etmək
- Kənar auditlə əməkdaşlıq etmək
- İnzibati siyasəti işləyib hazırlamaq
- Hesabat strukturlarını yaratmaq

"Beynəlxalq Daxili Audit Peşə Tətbiq Standartları" daxili audit planlaşdırılması, həyata keçirilməsi və hesabatların təqdim edilməsi ilə daxili auditorları dürüst, qərəzsiz və müstəqil bir şəkildə vəzifələrini icra edə bilmələrinə bağlı xüsusiyyətləri nizamlayır.

Standartlar və Peşə Etikasının daxili auditorlar tərəfindən yaxşı başa düşülməsi və auditor fəaliyyətinin aparılmasında bu standartlara və qaydalara riayət etməsi çox vacibdir.

Standartlar ixtisas standartları və əmək standartlarından ibarətdir. Kvalifikasiya standartları daxili audit vahidinə və daxili auditorların ixtisaslarına və daxili audit fəaliyyəti üçün əmək standartlarına və onların nəticələrinin monitorinqinə yönəldilmişdir.

Kvalifikasiya standartları.

Məqsəd, səlahiyyət və məsuliyyəti:

Daxili audit fəaliyyətinin məqsəd, səlahiyyət və məsuliyyətləri, daxili auditin tərifinə və bu Standartlara uyğun olaraq təsdiq ediləcək bir təlimat ilə təyin edilməlidir.

Daxili audit vahidi idarəçisi, Təlimatlarda təyin olunan məqsəd, səlahiyyət və məsuliyyətin daxili audit fəaliyyətinin hədəflərinə çatması və daxili nəzarət fəaliyyətlərinin bu standartlara uyğun bir şəkildə icra edilməsini təmin etmək məqsədi ilə audit təlimatlarını dövrü olaraq araşdıraraq, yeni qaydaların lazımlı olub olmadığını qiymətləndirməli və nəticələri haqqında üst idarəçini məlumatlandıraraq edilməsi zəruri dəyişikliklər barədə tövsiyələr verməlidir.

İdarəyə verilən təminat xidmətlərinin xüsusiyyətləri daxili audit üzrə direktivdə göstərməlidir. İdarəetmədən kənar tərəflərə təminat xidmətləri veriləcəksə, bunun mahiyyəti direktivdə izah edilməlidir.

Məsləhət xidmətlərinin xüsusiyyətləri daxili audit təlimatında göstərməlidir.

Müstəqillik və qərəzsizlik:

Daxili audit fəaliyyəti müstəqil olmalı və daxili auditorlar vəzifələrini yerinə yetirərkən qərəzsiz davranmalıdırlar.

İnzibati müstəqillik:

Daxili audit vahidi birbaşa üst menecerlə əlaqəli olmalıdır.

Daxili audit fəaliyyəti audit miqyasının müəyyənləşdirilməsi, icrası və nəticələrin hesabat formasında hazırlanmasında hər hansı bir müdaxilədən azaddır.

Neytrallıq:

Daxili auditorlar fəaliyyətini hər hansı maraq güdmədən, neytral və qərəzsiz icra etməlidirlər.

Müstəqillik və qərəzsizliyi pozan amillər:

Auditorların müstəqilliyi və ya qərəzsizliyi faktiki olaraq pozulubsa, vəziyyət müvafiq tərəflərə açıqlanmalıdır. Bunun həcmi həmin faktorun xüsusiyyətindən asılıdır.

Daxili auditorlar bu vəziyyəti daxili audit bölməsinin menecerinə, audit fəaliyyətini apararkən öz müstəqilliyinə və tərəfsizliyinə zərər verə biləcək bir vəziyyətlə qarşılaşdıqları halda yazmalıdırlar.

Eyni sahədə və ya mövzuda uzunmüddətli auditin tərəfsizliyi və qərəzsizliyi pozabiləcəyi göz önündə canlandırılaraq auditorlar arasında vaxtaşırı rotasiya edilməlidir. Daxili auditorun son bir il ərzində məsuliyyət daşıyan inzibati fəaliyyətə nəzarət etməsi onun qərəzsizliyini pozacaq.

Daxili audit vahidinin meneceri audit işini yerinə yetirirsə, onun məsuliyyət daşdığı vəzifələrə yuxarı menecer tərəfindən nəzarət edilməlidir.

Daxili auditorlar bundan əvvəl məsul olduqları inzibati fəaliyyətlə bağlı məsləhət xidmətləri göstərə bilirlər.

Daxili auditorların təklif olunan konsultasiya xidmətləri ilə bağlı müstəqilliyi və qərəzsizliyi üçün təhlükə yaranarsa, vəzifəni qəbul etməzdən əvvəl məsləhət xidmətini tələb edən şəxsə açıqlamaladırlar.

Səriştəlilik:

Professional bacarıq vəzifənin tələb etdiyi bilik və bacarıqlara sahib olmaq, audit məsələlərinə aid məlumatları və sübutları toplamaq, təhlil etmək və hesablamaqdır.

Daxili auditorlar öz səlahiyyətlərini yerinə yetirmək üçün zəruri biliklərə, bacarıqlara və digər xüsusiyyətlərə malik olmalıdırlar. Daxili audit vahidi də lazımı institusional səlahiyyətlərə malik olmalıdır.

Daxili auditorlar vəzifənin hamısını və ya bir hissəsini yerinə yetirmək üçün tələb olunan bilik, bacarıqlara və ya digər keyfiyyətlərə malik deyilsə, baş icraçı direktor audit vəzifəsinin məqsədlərinə çatdırılmasını təmin etmək üçün xarici ekspertlərdən məsləhət və kömək göstərilməsini tələb etməlidir.

Daxili auditor korrupsiya əlamətlərini müəyyənləşdirmək üçün kifayət qədər məlumatlara malik olmalıdır. Bununla yanaşı, daxili auditorun başlıca rolu və məsuliyyəti korrupsiyanın müəyyənləşdirilməsi və araşdırılması olan prokurorlar və polis kimi şəxslərin təcrübəsinə malik olması gözlənilir.

Daxili auditorlar, verilən vəzifəsi yerinə yetirə bilmək üçün informasiya texnologiyaları ilə əlaqədar başlıca məlumatlara və texnologiya əsaslı audit texnikalarına yiyələnməlidirlər. Ancaq bütün daxili auditorların vəzifəsi informasiya texnologiyaları auditini olan daxili auditorlar qədər təcrübəyə sahib olması gözlənilə bilməz.

Daxili auditorların konsultasiya xidmətini icra edə bilməsi üçün lazımı bilik, bacarıq və digər xüsusiyyətlərə malik olmadığı hallarda, daxili auditor vahidi idarəçisi bu xidmətdən imtina etməlidir.

Daxili auditorlar audit vəzifələrində maksimum peşəkar olmalı və aşağıdakı məsələləri nəzərə almalıdırlar:

- Təminat prosedurlarının tətbiq olunduğu məsələlərin mürəkkəbliyi, həcmi ;
- Risklərin idarədilməsi, nəzarət və idarəetmə proseslərinin effektivliyi və adekvatlığı ;
- Mümkün xətalara və ziddiyyətlərin tapılması ehtimalı ;
- Təminat xidmətinin potensial faydalarının dəyəri ;
- Vəzifə ilə bağlı məqsədlərə nail olmaq üçün lazım olan işin həcmi.

Daxili auditor kompüter dəstəkli audit üsullarından və digər məlumatların təhlili üsullarından maksimum dərəcədə istifadə etməlidir.

Daxili auditor fəaliyyətinə təsir göstərə biləcək vacib risklərə qarşı diqqətli olmalıdır və təminat üsullarından istifadə etməlidir.

Daxili auditor konsultasiya xidməti göstərdikdə aşağıdakılara diqqət etməlidir:

- Məqsədlərə nail olmaq üçün tələb olunan işin ölçüsü və nisbi mürəkkəbliyi;
- Məsləhətləşmənin potensial faydaları və xərcləri.

Davamlı peşə inkişafı:

Daxili auditorlar mövcud bilikləri, bacarıqları və digər peşəkar bacarıqlarını davamlı inkişaf etdirməlidirlər.

İcraçı və icraçı direktor daxili auditorların peşəkarlıqla inkişaf etməsini təmin etmək, yenilikləri nəzarət etmək və işdə potensialını artırmaq üçün lazımi tədbirləri görməlidir.

Daxili auditorlar müvafiq peşə bacarıqlarını davamlı təlim proqramları vasitəsilə artırmalıdırlar.

Keyfiyyətin təminatı və inkişaf proqramı:

Keyfiyyətin təminatı və inkişaf proqramı daxili audit vahidi və İdarə Heyəti tərəfindən müvafiq aspektdə və standartlara və Peşə Etika qaydalarına uyğun

olaraq həyata keçirilən daxili audit fəaliyyətinin monitorinqi və inkişafına yönəldilmiş bir proqramdır.

Baş icraçı direktor daxili audit fəaliyyətinin bütün aspektlərini əhatə edən və İdarə Heyətinin fəaliyyətini davamlı olaraq izləyən keyfiyyət təminatı və inkişaf proqramını hazırlamalı və davam etdirməlidir. Bu proqram dövrü olaraq daxili və xarici keyfiyyət qiymətləndirmələri və davamlı daxili nəzarət tədbirlərini əhatə etməlidir. Proqramın hər bir hissəsi daxili audit fəaliyyətinə əlavə dəyər yaratmaq, idarəetmə əməliyyatlarını təkmilləşdirmək və daxili audit fəaliyyətinin standartlara və Peşəkar Etikasına uyğun olduğunu təmin etməlidir.

Baş icraçı direktor keyfiyyətli proqramın ümumi effektivliyini izləmək və qiymətləndirmək üçün proqram hazırlamalıdır. Bu proqram həm daxili, həm də xarici qiymətləndirmələri əhatə etməlidir.

Daxili qiymətləndirmə;

- Daxili audit işinin davamlı nəzərdən keçirilməsi ;
- • Daxili audit praktikaları və standartları ilə tanış olan şəxslər tərəfindən özünü qiymətləndirmə ;

əhatə etməlidir.

Daxili audit vahidinin meneceri mütəmadi olaraq daxili audit fəaliyyəti keyfiyyət yoxlamaları ilə bağlı prinsipləri müəyyən etməlidir.

Müəssisə daxili araşdırmalar daxili audit fəaliyyətinin və nəzarətin keyfiyyətini , standartlara və daxili audit vahidinin qaydalarına uyğunluğunu , iş göstəricilərini qiymətləndirməlidir.

Daxili audit vahidinin meneceri illik hesabatda keyfiyyət təminatı və inkişaf proqramı çərçivəsində həyata keçirilən daxili qiymətləndirmə nəticələrini təqdim etməlidir və yuxarı rəhbərliyə ildə bir dəfə məlumat verməlidir.

Xarici şərhlər;

Xarici qiymətləndirmə, təşkilatdan kənar təyin olunacaq ixtisaslı və müstəqil bir mütəxəssis və ya qrup tərəfindən ən az beş ildə bir dəfə keçirilir.

Xarici qiymətləndirmədə iştirak edənlərin həmin təşkilat qarşısında hər hansı öhdəliyi olmamalıdır.

Baş icraçı icraçı direktor tərəfindən müəyyən edilmiş və razılaşdırılmış çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün nəticələrin qiymətləndirilməsinə dair fəaliyyət planını hazırlamalıdır.

Keyfiyyət Proqramı haqqında hesabat:

Daxili audit vahidinin meneceri xarici qiymətləndirmə və fəaliyyət planının nəticələrini İdarə Heyətinə göndərməlidir.

Standartlara uyğunluq:

Daxili auditorlar daxili auditin Peşə Standartlarına uyğun olaraq həyata keçirildiyini bildirməlidirlər. Bu məqsədlə keyfiyyət təminatı proqramı qiymətləndirilməlidir və qiymətləndirmə nəticəsində uyğunluq təsdiq edilməlidir.

Ziddiyyətlərin açıqlanması:

Daxili auditin standartlara və daxili auditorların Peşə Etikasına tam uyğun şəkildə aparılması vacibdir. Ancaq tam uyğunlaşmanın təmin edilə bilmədiyi hallarda ziddiyyət daxili audit fəaliyyətinə təsir göstərərsə İdarə Heyətinə xüsusi vəziyyət şərh edilməlidir.

İş Standartları;

Daxili Audit İdarəetməsi:

Daxili audit vahidi meneceri; daxili nəzarət təlimatında təyin olunan ümumi məqsəd və məsuliyyətlərin yerinə yetirilməsi, daxili nəzarət mənbələrinin təsirli və məhsuldar bir şəkildə istifadə edilməsi və daxili nəzarət fəaliyyətinin Standartlara uyğun həyata keçirilməsini təmin edəcək şəkildə daxili nəzarət vahidini idarə etməkdən məsuldur.

Planlaşdırma:

Daxili audit vahidi meneceri; İdarəetmənin məqsədlərinə uyğun olaraq, daxili auditin prioritetlərini müəyyən edən risk əsaslı plan və proqramları hazırlamalıdır.

Daxili audit planı və proqramı ən azı bir dəfə keçirilən bir risk qiymətləndirməsinə əsaslanmalıdır. Üst rəhbər və idarə heyəti bu prosesə daxil edilməli və onların fikirləri nəzərə alınmalıdır.

Daxili audit qurumunun rəhbəri; risklərin idarə edilməsini yaxşılaşdırmaq, əlavə dəyər yaratmaq və fəaliyyəti inkişaf etdirmək və onların illik audit planının tətbiqinə təsirlərini nəzərdən keçirmək üçün vəzifələrin potensialını nəzərə alaraq konsultasiya tələblərini qəbul edib etməməyi nəzərə almalıdır. Qəbul edilmiş vəzifələr proqrama daxil edilməlidir.

Bildiriş və Təsdiq:

Daxili audit vahidi meneceri; əhəmiyyətli dəyişikliklər də daxil olmaqla daxili nəzarət fəaliyyətinin planlarını və resurs məhdudiyyətlərinin təsirlərini də ifadə edərək resurs ehtiyaclarını gözdən keçirmə və təsdiq üçün üst idarəçiyə və varsa idarə heyətinə bildirməlidir.

Resursların idarə edilməsi:

Daxili audit vahidinin meneceri təsdiq edilmiş audit proqramının icrası üçün daxili audit resurslarının uyğun və düzgün və səmərəli istifadə edilməsini təmin etməlidir.

Koordinasiya:

Baş icraçı direktor lazımsız təkrarlanmanın qarşısını almaq və işin həcmi ən uyğun şəkildə müəyyən etmək üçün, mövcud məlumatları məsləhət xidmətlərini həyata keçirən digər daxili və xarici auditorlarla bölüşməlidir və fəaliyyətlərini onlarla əlaqələndirməlidir.

İcraçı Direktor və İdarə Heyətinə verilən hesabatlar:

Daxili auditor daxili audit fəaliyyətinin məqsədi ilə bağlı olaraq İcraçı Dİrektora dövrü olaraq hesabatlar təqdim etməlidir. Bu hesabatlar müəssisənin vacib riskləri, nəzarət və idarəetmə problemləri ilə İcraçı Direktorun tələb edəcəyi başqa məsələləri də özündə ehtiva etməlidir.

Daxili audit fəaliyyəti aşağıdakı xüsusiyyətləri nəzərə alaraq, təşkilatın idarəetmə və nəzarət sistemi ilə bağlı informasiya sistemlərinin məruz qaldığı riskləri dəyərləndirməlidir:

- Maliyyə və əməliyyat məlumatlarının etibarlılığı və bütövlüyü ;
- Fəaliyyətin səmərəliliyi və effektivliyi ;
- Aktivlərin qorunması ;
- Qanunlara və digər normativlərə uyğunluq.

Daxili auditorlar məsləhət xidmətləri göstərərək mühüm riskləri nəzərə almalıdırlar.

Daxili auditorlar, rəhbərliyin məruz qaldığı əhəmiyyətli riskləri müəyyənləşdirmək və qiymətləndirmə prosesində məsləhət xidmətləri ilə əldə etdikləri risk məlumatlarını istifadə etməlidirlər.

Nəzarət:

Daxili audit fəaliyyəti idarəetmənin effektivliyini qiymətləndirərək və davamlı inkişafı təşviq etməklə administrasiyaya təsirli nəzarətə malik olmalıdır.

Risk qiymətləndirməsinin nəticələrindən asılı olaraq, daxili audit fəaliyyəti mövcud nəzarətin adekvatlığı və effektivliyini, o cümlədən müəssisənin idarə edilməsini, əməliyyatlarını və informasiya sistemlərini bu riskləri həll etmək üçün qiymətləndirməlidir.

Daxili auditorlar daxili audit planları və proqramlarının idarəetmənin məqsəd və vəzifələrinə uyğunluğunu dərk etməlidir.

Daxili auditorlar fəaliyyət və proqramlarının planlaşdırıldığı kimi həyata keçirilməsini və nəticələrin müəyyən edilmiş məqsəd və hədəflərə uyğun olub-olmamasını izləməlidirlər.

Daxili auditorlar əldə etdiyi məlumatları riskləri müəyyənləşdirmək prosesində istifadə etməlidirlər.

İdarəetmə:

Daxili audit fəaliyyəti aşağıdakı məqsədlərə nail olmaq üçün idarəetmə prosesinin təkmilləşdirilməsinə dair tövsiyələr verməlidir:

- İdarəetmə çərçivəsində iş etikasının inkişaf etdirilməsi ;
- Effektiv korporativ fəaliyyətin idarə edilməsi və hesabatlılığının təmin edilməsi ;
- Risklərin və nəzarət məlumatlarının idarənin zəruri vahidlərinə effektiv ötürülməsi ;
- Daxili və xarici auditorların fəaliyyətinin koordinasiya edilməsi.

Daxili auditorlar əhatə dairəsi, məqsədləri, vaxtı və resursları nəzərə alınmaqla ayrı bir plan hazırlamalı və qeyd etməlidirlər.

Daxili auditorlar tapşırığın məqsədləri, əhatə dairəsi barədə xidmət göstərmək üçün müvafiq menecerlə razılaşmalıdır. Çox əhəmiyyətli tapşırıqlarda, bu memorandum yazılı şəkildə bağlanmalıdır. (icdenetim.boun.edu.tr)

1.3. Bankdaxili nəzarət sistemində kompüter auditi.

Mövcud texnologiyanın sürətlə inkişafı və bu texnoloji inkişafın əksi kimi bank tətbiqetmələrinin uyğunlaşdırılması mürəkkəb bir struktur yaradır. İnformasiya sistemlərinin idarə edilməsini, sistemlərin fasiləsiz işləməsini tələb edən bir çox

səbəb olsa da, fəvqəladə hallar qarşısında işin davamlılığının təmin edilməsi, texnologiya risklərinə qarşı tədbirlərin görülməsi, texnoloji infrastrukturun tələblərinə cavab vermənin uyğunluğunu müəyyən etmək və informasiya prosesi şöbəsini təşkil edən birliklərin rəhbərlikdən asılı olması, texnologiya investisiyalarının icra edilən layihələrə uyğun gəlməməsi, əsas proqram təminatı üzrə avtorizasiya ierarxiyasının həssaslığı ehtimalının olması sistemdəki məlumatlardan sui-istifadə hallarına daxildir.

İnformasiya sistemləri audit bankların istifadə etdikləri informasiya texnologiyalarının əvvəlcədən təyin edilmiş yoxlama sahələrində qiymətləndirilməsi prosesidir. İdarəetmə sahələri bankın müxtəlif əməliyyatlara və texnologiyanın strukturuna görə fərqli ola bilər. Bununla belə, bütün banklarda tətbiq olunacaq minimum audit sahələri mövcuddur. İnformasiya sistemləri auditinin aparılması zamanı bir metod tətbiq edilməlidir. İnformasiya sistemlərində ən əsas məqsəd kommunikasiya mənbəyindən alınan məlumatların işlənilməsi, əlaqə kanalında doğru kanallar vasitəsilə hərəkət edilməsi və nəticələrin düzgün nəticələrə dair məlumatlar kimi əks etdirilməsi olmalıdır. Bu səbəbdən, sistemlərə giriş və məlumat resurslarına, iş proseslərinə, iş axınlarına, planlarına və prosedurlarına çıxış kimi yazıların vacib olması vacibdir.

Dünya təcrübəsində səlahiyyətli orqanların qəbul etdiyi qanunlar, qaydalar, tövsiyələr və ümumi qəbul olunmuş yazılı standartlar nəzərə alınmaqda, informasiya sistemlərinin iki əsas prinsip əsasında tənzimləndiyi görülür.

1. İnformasiya Sistemlərinin İdarə Edilməsi:

Qaydaların, təlimatların və tövsiyələrin və informasiya sistemlərinin tədqiqatlarının meyarlara uyğun olaraq həyata keçiriləcəyi bildirilir. İnformasiya Sistemlərinin İdarə Edilməsinə aşağıdakılar daxil edilir: (Varlı A., 2007: s.26-29.)

İnformasiya sistemləri ilə bağlı risklərin idarə edilməsi (Varlı A., 2007: s.26-29.)

- İdarəetmə nəzarəti
- Təhlükəsiz nəzarət prosesinin yaradılması və idarə edilməsi

- Dəstək xidməti prosesinin idarə edilməsi
- Avtorizasiya
- Əməliyyatlar, qeydlər və məlumatların bütövlüyü
- Məlumat Gizliliyi
- Müştərilərin məlumatlandırılması
- Müştəri məlumatlarının məxfiliyi
- Fövqəladə və gözlənilməz vəziyyət planı.

İnformasiya Sistemlərinin Daxili Nəzarətinin yaradılması və Monitoringi

- Tətbiqi nəzarət
- Ümumi nəzarət (CobiT®)
- Nəzarətin izlənməsi.

Xüsusi əməliyyatlar

- İnternet Bankçılığına Məxsus Müddəalar
- ATM Təhlükəsizliyi
- Simsiz kommunikasiya texnologiyaları
- Uyğunluq prosesi

2. İnformasiya Sistemlərinin Auditi:

İnformasiya sistemləri auditi audit standartları, tətbiq olunacaq nəzarət nöqtələri, audit hesabatlarının yaradılacağı standartlar qanunlar, qaydalar və tövsiyələrlə tənzimlənir. Bunlar:

Bank sektorunda informasiya sistemlərinin auditi

- Maliyyə və İnformasiya Sistemləri Auditorları arasında əməkdaşlıq
- Auditdə etibarlılıq
- Risk əsaslı audit
- Tərəflərin öhdəlikləri
- İnformasiya sistemləri üzrə audit
- Ümumi prinsiplər

- Etika Məcəlləsi.

İnformasiya sistemləri üzrə audit tənzimləmədə göstərildiyi kimi dörd əsas başlıq altında təsnif edilir. (Varlı A., 2007: s.34) Bunlar uyğunlaşdırma auditinin tətbiqi, ümumi nəzarət sahələrinin auditini və ümumi nəzarət və uyğunlaşdırma nəzarətinin kompleks auditinin aparılmasıdır. Bundan əlavə, konsolidə olan təşkilatlar üçün Konsolidasiya edilmiş İnformasiya Sistemləri Auditini nəzərdə tutulur.

Ümumi nəzarətin iki ildə bir dəfə icrası nəzərdə tutulur. Bu səbəblə COBIT quruluşu və standartları çox əhəmiyyətlidir.

Uyğunlaşdırma nəzarəti məlumat sistemləri içərisində iştirak edən və bank fəaliyyətlərini icra etmək və ya dəstəkləmək üçün istifadə maliyyə məlumatlarının müəyyən olunması, istifadə edilməsi, təhlükəsizliyinin təmin edilməsi kimi bütün proseslərdə istifadə ediləcək daxili nəzarətin effektivliyinin yoxlanılmasından qiymətləndirməsindən ibarətdir.

Yoxlama sahələri banların fəaliyyətlərinin müxtəlifliliyinə görə artmaqla bərabər, bankların istifadə etdikləri texnologiyanın mürəkkəbliyi ilə də artmaqdadır. Bundan əlavə, bankdan banka fərqli olan audit sahələri texnologiya prosesi ilə bağlı olan audit sahələri, tətbiqetmə və proqram modullarının audit sahələri, xüsusi proqram təminatı üçün yaradılmış audit sahələri, infrastrukturun idarə olunması üzrə audit sahələri, xüsusi konfigurasiyalara nəzarət sahələri, informasiya sistemlərinin büdcələrinə nəzarət sahələri, informasiya sistemləri işçilərinin adekvatlığı və nəzarət sahələri kimi texnoloji dəyişikliklərə uyğunluğu nəzarət sahələri sayıla bilər.

İnformasiya sistemləri auditinin təsnifatı.

İnformasiya sistemlərinin auditinin təsnifatında əsas növlər aşağıdakılardır:

a) İcra nəzarəti:

Bunlar yeni quraşdırılmış və ya inkişaf etdirilən sistemlər üçün proqramlaşdırılmış proseslərin uyğun olub-olmadığını, həmçinin sözügedən sistemlərin istifadəçilərin

ehtiyaclarına cavab verib verməyəcəyini yoxlamaq üçün nəzərdə tutulmuş nəzarətdir.

b) Mühafizə nəzarətləri:

Rəhbərlik tərəfindən proqramlaşdırma proseslərində edilən dəyişikliklərin doğruluğundan, səlahiyyətli şəxslər tərəfindən təsdiqləndiyindən və düzgün bir şəkildə icrasından əmin olmaq üçün yaradılmış nəzarət növüdür.

c) Kompüter əməliyyatlarına nəzarət:

Məlumatların emalı üçün təsdiqlənmiş və əvvəlcədən hazırlanmış proqramlaşdırma proseslərinin istifadə edilməsini və məlumat fayllarının ən son yenilənmiş versiyalarının nəzərə alınmasını təmin etməkdədir.

d) Proqram təhlükəsizliyinə nəzarət:

Proqram təminatı üzrə standartlara uyğun olaraq təsdiq edilməyən hər hansı dəyişikliklərin qarşısını almaq üçün istifadə edilən nəzarətdir.

e) İnformasiya fayllarının təhlükəsizliyinə nəzarət:

Məlumat faylları üzərində təsdiq olunmamış heç bir dəyişikliyin edilməməsi və əlçatanlılığın qarşısının alınması məqsədilə formalaşdırılmış nəzarət formasıdır.

f) Sistem proqramına nəzarət:

Bunlar müvafiq sistem proqramının istifadəsi və icazəsiz dəyişikliklərdən effektiv şəkildə qorunması vəziyyətində təminat vermək üçün yaradılan nəzarət prosesidir.

g) Formatın dəyişdirilməsinə nəzarət:

Köhnə sistemdən yeni sistemə bütün məlumatların dəyişdirilməsi prosesinin tam və dəqiq başa çatmasına kömək etmək üçün istifadə olunan nəzarət metodlarıdır.

İnformasiya sistemləri standartları.

Dünya təcrübəsində qəbul olunan informasiya sistemləri standartları mövcuddur. Bu standartlara Information Technology Infrastructure Library (ITIL), Control Objectives for Information and Related Technology (COBIT) misal göstərmək olar.

Fəsil II. Banklarda daxili auditin mövcud vəziyyəti və inkişaf meyilləri

2.1. Azərbaycan bank sisteminin müasir vəziyyəti və inkişaf imkanları

Bank sistemi Azərbaycan maliyyə sisteminin mühüm elementi hesab olunur. Digər ölkələrdəki kimi, Azərbaycanda banklar aktivlərin və kapitalın həcminə və regional əhatə dairəsinə görə digər maliyyə alətlərinə nisbətən üstün mövqe tutur.

Hazırda ölkədə bazar prinsiplərinə əsaslanan iki mərhələli bank sistemi Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı (AMB) , ikinci dərəcəli banklar və qeyri-bank maliyyə təşkilatları fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyindən sonar bankçılıq sahəsində , eləcə də iqtisadi və digər sosial sahələrdə liberal islahatlar keçmişdir. İslahatlar əvvəlcə dövlət banklarının yenidən qurulması və konsolidasiyası ilə başladı və fərdi bank sisteminin institusional bazasının qurulması ilə davam etmişdir. Bu mərhələdə , kapital ilə əlaqəli tələblər və sistemə daxil olmaq üçün son dərəcə liberal şərtlər müəyyənləşdirilməklə bank sektorunun inkişafı üçün mülayim siyasət həyata keçirilmişdir. Bu proseslər nəticəsində bank sistemi institusional olaraq genişlənilib və özəl bankların sayı artmışdır. 1996 - cı ildən etibarən minimum kapital adekvatlığının tədricən artması kiçik bankların birləşməsinə və yaxud bağlanması gətirib çıxardı. Özəl bankların minimum kapital adekvatlığının Mərkəzi Bank tərəfindən artırılması və konsolidasiya prosesinin təşviq edilməsi bank sektorunun kapital bazasını gücləndirmiş , bank sisteminin inkişafına gətirib çıxarmışdır.

Bank islahatlarının növbəti mərhələsində 2000-ci ildən reallaşdırılan özəl bankların davamlılığının təmin edilməsi və möhkəmləndirilməsi üzrə tədbirlər maliyyə

vasitəçiliyi funksiyasının yaxşılaşdırılmasına yüksək səviyyədə təminat vermişdir. (www.azerbaijan.az).

2002-ci ildə yenidən qurulmanın ən vacib mərhələləri həyata keçirilməyə başlandı. Müvəffəqiyyətli neft strategiyasının məntiqi nəticəsi olaraq, ölkəyə böyük neft gəlirlərinin axını və bankların maliyyə resurslarının strateji hədəflərə effektiv ötürülməsinə hazır olduqlarını nəzərə alaraq yeni 2002-2005-ci illərdə inkişaf strategiyası təşkil olunmuşdur. Strategiyanın əsas məqsədi neft gəlirlərinin neft sektoruna effektiv və təhlükəsiz ötürülməsi, əhalinin və regionların bank xidmətlərinə əlçatanlıq imkanlarının yüksəldilməsi və bu əsasda yoxsulluğun azaldılması üçün bank sektorunun maliyyə vasitəçiliyi vəzifəsini təkmilləşdirilməsi, bank sisteminin davamlılığının və etibarlılığının artırılması , bank xidmətləri bazarında azad və sağlam rəqabət mühitinin yaradılması təşkil edirdi.

Azərbaycan Respublikası hədəflənmiş strategiyaya çatmaq üçün bank fəaliyyətinin qanunvericilik bazasının inkişaf etdirilməsi və beynəlxalq standartlara uyğun hala gətirilməsi, sistemin etibarlılığının və təhlükəsizliyinin artırılması , filialların genişləndirilməsi , bankçılıq sistemində şəffaflığın artırılması və intizamın gücləndirilməsi, effektiv bank nəzarətinin təşkil edilməsi kimi konkret vəzifələr təklif edilmiş və tətbiqinə başlanılmışdır.

Bank strukturunun bütün hissələrində aparılan islahatlar və institusional inkişaf nəticəsində sektorda kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliyi olmuşdur. Yeniliklərin ən ümumi nəticəsi maliyyə sabitliyi parametrlərinə, risklərin idarə edilməsi təcrübəsinə və xidmət sahələrinə uyğun beynəlxalq standartlara uyğun olan bank sisteminin formalaşmasıdır.

Sektora əmanət yatırımını yüksəltmək və əhalinin bank sektoruna inamını artırmaq üçün , Azərbaycan Respublikası tərəfindən 2007-ci ildə Depozitlərin Sığorta Sistemi yaradılmışdır. 2009-cu ildə Əmanətlərin Sığortası Fondu tərəfindən qorunan əmanətlərin miqdarı 6 dəfə artırılaraq 30000 manata çatdırılmışdır.

Regionlarda əhalinin bank xidmətlərinə əlçatanlılığı imkanlarının artırılması məqsədi ilə ənənəvi poçt xidmətləri ilə yanaşı maliyyə xidmətlərinin verilməsi üçün 1200-dən artıq regional poçt şöbəsi olan "Azərpoçt" MMC şirkəti yenidən təşkil edilərək maliyyə xidmətinin verilməsi üçün müvafiq icazə sənədi verilmişdir.

Bu gün banklar geniş xidmətlər göstərir və pərakəndə bank xidmətləri sürətlə inkişaf edir. İndi müştərilər bank məhsulları, internet bankçılıq, mobil bankçılıq, ATM kimi ən müasir texnologiyadan istifadə edə bilirlər. (Məmmədov Z., 2003: s.12).

Bankçılıq sisteminin regional şəbəkəsi və maliyyə xidmətlərinə çıxış imkanları sürətlə böyüməkdədir, banklar beynəlxalq maliyyə bazarlarında aktiv olaraq fəaliyyət göstərməkdədirlər. 1 yanvar 2016-cı il tarixində bankların xaricdə mövcud olan filiallarının sayı 9%-ə çatmışdır.

Azərbaycan Respublikasının bank sektorunda xarici fiziki şəxslərin və xarici hüquqi şəxslərin yerli banklarda iştirakına Mərkəzi Bank tərəfindən limitlər müəyyən edilmişdir. Mərkəzi Bank xarici bankların və xarici bankın holding şirkətlərinin yerli törəmə banklarının, şöbə və nümayəndəliklərinin, habelə yerli bankların xarici şöbə və nümayəndəliklərinin fəaliyyətinin təşkil edilməsini və onların yoxlamasını reallaşdırdığında xarici bank tənzimləməsi və nəzarəti orqanları ilə qarşılıqlı əsaslarla və Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə zidd olmadan (Azərbaycan Respublikasının tərəfdaş olduğu müqavilələrə uyğun olaraq) öz audit funksiyalarını həyata keçirmək üçün lazım olan məlumatları ala bilər. Mərkəzi Bank bu məlumatın məxfiliyini təmin etməklə xarici bankların tənzimlənməsi və nəzarət orqanları ilə məlumat mübadiləsi edə bilər. Bu məqsədlə, Mərkəzi Bank xarici bankların tənzimlənməsi və nəzarət orqanları ilə əməkdaşlıq edə bilər. Mərkəzi Bank tərəfindən müəyyənləşdirilmiş offshore bölgələrdə olan əcnəbilər və xarici hüquqi şəxslər yerli bankların təsisçiləri və ya səhmdarları ola bilməzlər, eyni zamanda yerli filiallar, yerli şöbə və ya nümayəndəlik qura bilməzlər (Əsgərova R., 2009: s.191).

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən 15 bank xarici investisiyalar hesabına yaradılmışdır. Azərbaycanda eyni zamanda qurulan Türkiyə bankları ilə birlikdə bəzi xarici bankların filialları fəaliyyət göstərir. Ölkədəki xarici banklar, 100% xarici investisiya və ya xarici ortaqlıq vasitəsilə qurula bilər. Xarici bankların sayı 25%, 30% və 50% artdı, lakin bu məhdudiyət sonuncu düzəlişlə aradan qaldırıldı. Bir çox ölkələrlə müqayisə edildiyi zaman xarici bankların bank sektorunda üstünlüklərinin olduğu nəzərə çarpır. Yerli bankların kapital ehtiyatlarının az olması, xarici banklarla rəqabət imkanını məhdudlaşdırır. Bundan başqa, yerli və xarici banklar qarşılıqlı əlaqələr sayəsində dünyanın bir çox ölkələrində bank əməliyyatları daha sürətlə həyata keçirilə bilər.

Son illər xarici və tərəfdaş bankların Azərbaycandakı kreditləşdirmə investisiyaları artmışdır. Xarici və tərəfdaş banklar tərəfindən iqtisadiyyata kredit qoyuluşları 2000-ci ildə 63,4 milyon manat 2006-cı ildə 545,8 milyon manat, 2014-cü ildə isə 762,4 milyon manat olmuşdur. Xarici və banklar tərəfindən kredit qoyuluşlarının ümumi kredit qoyuluşlarında kredit qoyuluşlarının payı 2000-ci ildə 13,6 faizdən 2014-cü ildə 31,2 faizədək artmışdır. Xarici banklar Azərbaycana xarici sərmayələrin axını gücləndirmişlər. Bundan əlavə, xarici banklar öz məhsullarını digər ölkələrin ərazisində satmaq istəyən Azərbaycan istehsalçıları üçün geniş imkanlar təklif edirlər. Həmçinin xarici banklar Azərbaycana bank fəaliyyətinin təşkilinin qabaqcıl metodlarını, ən yeni təcrübələrini gətirmişdir. (Məmmədov Z., 2003: s.403).

Kommersiya bankları.

Bankların əsas vəzifələri depozitlər toplamaq , kredit vermək , ölkə daxilindən və xaricdən pul köçürülməsini təmin etməkdən ibarətdir. Buna görə müştərilərinə geniş çeşiddə bank xidmətləri təqdim edirlər. Onlar ölkənin iqtisadi siyasətində də vacib öhdəlik daşıyırlar. Dünyada və ölkəmizdə bank sistemində filialların sayı və aktivlərin həcmi kimi kriteriyaları nəzərə alaraq , ən böyük pay kommersiya banklarına məxsusdur. Digər kommersiya müəssisələri kimi,

kommersiya banklarının məqsədi də mənfəət əldə etməkdir. (Əsgərova R., 2009: səh. 308)

Kommersiya banklarında resursların idarə edilməsinin kapitalın adekvatlığı, likvidlik tələblərinə cavab vermə, maliyyə öhdəliklərinin tərkibi, aktiv-passiv mövqelərinin hedcinqi kimi elementləri var. Kommersiya banklarında idarəetmə yanaşmaları kommersiya kreditləri, pul konvertasiya kreditləri, taksit kreditləri, aktiv və öhdəliklərin idarə edilməsi yanaşması hesab olunur. Bu yanaşmaların bəziləri hələ də etibarlıdır. (Bağırov M., 2003: s.416).

Bankların məqsədi və əhəmiyyəti

Bütün kommersiya müəssisələri kimi bankların əsas məqsədi mənfəət əldə etməkdir. Qısamüddətli dövrdə bankın mənfəətliliyi mühüm əhəmiyyət kəsb etsə də, uzunmüddətli dövrdə bankın bazar dəyərini və səhmdarların sərvətini maksimum dərəcədə artırmaq əsas məqsədi olmalıdır. Bankın rentabelliği kapitalın səmərəliliyi və bəzi rentabellik əmsalları ilə birlikdə qiymətləndirilməli və sektorda digər bankların mənfəəti ilə müqayisə edilməlidir.

Əlbəttə ki, bank sistemində əsas yeri kommersiya bankları tutur. Başqa sözlə, yalnız kommersiya bankları ölkədə kredit resurslarının böyük bir hissəsinin toplanmasına xidmət edir və müştərilərə maliyyə-kredit xidmətlərini təklif edir.

Hal-hazırda kommersiya bankları təxminən 200 növdə müxtəlif bank xidmətləri göstərməyə qadirdir. Bankın təcrübəsində bütün bank əməliyyatları (məsələn, beynəlxalq hesablaşma əməliyyatları, trust əməliyyatları və s.) tez-tez istifadə olunmur. Lakin müəyyən bir əməliyyat ardıcılığı var ki, bunlar olmadan bankın mövcudluğu və normal fəaliyyət göstərməsi mümkün deyildir. Bunlara pul köçürmələri, ödəniş, əmanət funksiyası və s. daxildir.

Bankların idarə edilməsi.

Bankların institusional və idarəetmə strukturu onların Əsasnaməsinə daxil edilmişdir. Eyni zamanda bank qanunvericiliyində "Azərbaycan Respublikasında banklar və bank fəaliyyəti" Qanununun 20 – 25 - ci maddələrində kredit

təşkilatlarının əsasnaməsi, rəhbərliyin quruluşu, səhmdarların ümumi yığıncağı, audit komitəsi , maliyyə təftiş komissiyası və İdarə heyəti vəzifələri öz əksini tapmışdır. Ölkə daxilində fəaliyyət göstərən kredit təşkilatları, bu Qanunun tələblərinə uyğun olaraq öz Əsasnaməsini çıxarır və qəbul edir.

Əsasnamədə kredit təşkilatının strukturu, təsis qaydaları və xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir.

Banklar öz fəaliyyətlərini Dövlət Reyestrində təsdiq olunmuş Əsas Nizamnaməyə uyğun olaraq həyata keçirirlər, xülasə Əsasnamə kredit təşkilatının fəaliyyət göstərməsi üçün əsas sənəddir.

Bankların İdarə Heyəti Səhmdarların Ümumi Yığıncağıdır. Hər bir kredit təşkilatı normal olaraq fəaliyyət göstərmək, öz fəaliyyət strategiyasını təşkil etmək və fəaliyyətə nəzarət etmək üçün daxili strukturlarını - Müşahidə Şurasını, Audit Komitəsini və idarəetmə orqanını, məsul icra orqanını yaratmalıdır.

Kredit təşkilatının səhmdarlarının ümumi yığıncağı aşağıda göstərilən vacib işləri öz səlahiyyətləri çərçivəsində həyata keçirir:

- Kredit təşkilatının fəaliyyətinin məzmunu və əsasnaməsinin müəyyən edilməsi ;
- Təşkilatın Əsasnaməsinin qəbul edilməsi, zərurət olduqda dəyişikliklər və əlavələr edilməsi ;
- Müşahidə Şurasının, Audit Komitəsinin və İdarə Heyətinin tərkibinin müəyyənləşdirilməsi ;
- Filialların hesabatı da daxil olmaqla illik hesabatlar, Audit Komitəsi hesabatlarının təsdiqlənməsi , nəticələrdən asılı olaraq mənfəətin bölüşdürülməsi və zərərin ödənilməsi qaydalarının müəyyən edilməsi , ehtiyac olarsa filiallar, nümayəndəliklərin yaradılması, onların fəaliyyət aspektlərinin təyin edilməsi, icazə alınması , və ya fəaliyyətə son verilməsi .

Yığıncağın gündəliyində olan ən vacib məsələlər üzrə qərarları iclasda iştirak edən səhmdarların 75% - nin yekdilliyi ilə qəbul edilir. Bu məsələlər əsasnamənin qəbul edilməsi, düzəliş edilməsi, kredit təşkilatının yenidən təşkili və ləğv edilməsi,

Müşahidə Şurasının, Audit Komitəsinin və İdarə Heyətinin tərkibinin təyin edilməsi və geri çağırılmasıdır. Digər məsələlərin qəbul edilməsi yekdilliklə qəbul edilir. Səhmdar kredit təşkilatının səhmlərinə mütənasib olan səsvermə hüququna malikdir.

Kredit təşkilatının səhmdarlarının iclasları biznes planına uyğun olaraq illik balans verildikdən sonra hər il keçirilməlidir. Fövqəladə yığıncaqlar zəruri hallarda səslərin 20% - nə malik olan səhmdarların və ya Müşahidə Şurasının, Audit Komitəsinin və İdarə Heyətinin tələbi ilə çağırılır. Belə icaslarda iclasın gündəliyində olmayan məsələlər ilə bağlı qərar vermək hüququ məhdudlaşdırılır.

Bankların ən mühüm strukturlarından biri də Müşahidə Şurasıdır. Mövcud qanunvericiliyə görə, Müşahidə Şurası kredit təşkilatının fəaliyyətinə nəzarət edir. Ancaq icra etmək səlahiyyəti yoxdur. Bankın Nizamnaməsində nəzərdə tutulduğu təqdirdə bəzi səlahiyyətlər Müşahidə Şurasına verilə bilər. Kredit təşkilatının fəaliyyətində müəyyən məsələləri həll etmək üçün, aşağıda adı çəkilən məsələlərlə bağlı olaraq, Müşahidə Şurası öz qərarını verə bilər:

- Bankın həyata keçirdiyi faiz siyasətinin müəyyənləşdirilməsi ;
- Kredit təşkilatının digər hüquqi şəxslərin kapitalında iştirakının araşdırılması ;
- Kredit təşkilatlarının, filial və nümayəndəliklərin aktiv məsuliyyətlərinin araşdırılması ;
- Struktura daxil olan filial və nümayəndəliklərin əmək haqqı və mükafatlandırma sisteminin ödənilməsi sisteminin müəyyən edilməsi və s.

Müşahidə Şurasının tərkibi səhmdarların arasından 4 il müddətinə seçilir. İdarə Heyətinin sədri ümumi yığıncaq tərəfindən təyin olunur.

Müşahidə Şurasının gündəliyinə dair məsələlər üzrə qərarlar yekdilliklə səsvermə yolu ilə qəbul edilir. İdarə heyətinin üzvlərinin sayı 3 nəfərdən çox olarsa iclas üzvlərin 60 faizinin iştirakı ilə qəbul edilir. Yığıncaqda idarə heyətinin üzvü bitərəf qalma hüququna malik deyil.

Bankların təsis etdikləri qurumlardan biri də Audit Komitəsidir. Bu komissiya həmçinin kredit təşkilatının ümumi yığıncağı tərəfindən 4 il müddətinə seçilir. Komissiya ən azı 3 nəfərdən ibarət olan tək sayda seçilir. Ümumi yığıncaqda komissiyanın sədrini seçir. Qanunun tələblərinə uyğun olaraq, Müşahidə Şurası və İdarə Heyəti üzvlərinin audit fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququ yoxdur. Audit Komitəsi kredit təşkilatının fəaliyyətində mühüm rol oynayan bank qanunvericiliyinə riayət edilməsini və Bankın Nizamnaməsinin tətbiqini , həmçinin mühasibat uçotunun auditini də həyata keçirir. Bu heyət fəaliyyətini təsdiq etdiyi iş planı əsasında həyata keçirir. İdarə Heyəti Audit Komitəsinin rəyinə əsasən illik balansını təsdiqləyir. Göründüyü kimi, Audit Komitəsi bankın fəaliyyətində xüsusi yer tutur və maliyyə nəticələri də onun rəyləri ilə formalaşır.

İdarə Heyəti kredit təşkilatının icra orqanıdır. Kredit təşkilatını idarə edir və fəaliyyəti üçün tam məsuliyyət daşıyır. İdarə Heyəti minimum 3 nəfərlə dörd il müddətinə seçilir. İdarə Heyəti üzvlüyünə həm səhmdarlar, həm də üçüncü şəxslər seçilə bilər.

İdarə Heyəti ilə əlaqədar qərarlar adətən yekdilliklə qəbul edilir və üzvlərin sayı 3-dən çox olduğu hallarda qərar onların 60 faizinin iştirakı ilə qəbul edilir.

İdarə Heyəti bankın məqsədlərini idarə edir. İdarə Heyətinin fəaliyyətinin əsas məqsədi kredit təşkilatının vəzifələrini ən yüksək səviyyədə yerinə yetirməkdir. Bunun üçün kredit və investisiya siyasətini həyata keçirmək, sabit iqtisadi - maliyyə fəaliyyətini təşkil etmək və yüksək likvidlik səviyyəsini təmin etmək lazımdır.

Azərbaycan Respublikasında mövcud qanunvericiliyə və bankların Əsasnaməsinə görə idarəetmə forması aşağıdakı kimidir:

- 1) Səhmdarların Ümumi Yığıncağı ;
- 2) Bank Şurası ;
- 3) İdarə Heyəti. (www.cbar.az)

İcra orqanı olaraq hesabat dövründə edilən bütün əməliyyatlar üçün İdarə Heyəti məsuliyyət daşıyır. Bu baxımdan, bank əməliyyatlarının qanun və qaydalara uyğunlaşdırılması, təşkilinə görə məsuliyyət daşıyır.

Hər bir kredit təşkilatının institusional strukturu və filialların sayı bankın xüsusiyyətlərinə, əhatə olunan sahələrə, əməliyyatların həcminə və ya xarakterinə, göstərilən xidmətlərin həcminə və növünə əsaslanır. İdarə Heyəti özü üçün iqtisadi korporativ quruluş yarada bilər.

Bankların vəzifə və funksiyaları.

Bank təşkilatlarının quruluşlarını tənzimləyən Banklar Qanunu, bütün bank əməliyyatlarını əhatə edən bir bank sistemi nəzərdə tutur. Bu tənzimləmələrlə bankların yerinə yetirdiyi prosedurlar bunlardır:

1. Depozitlərin və açıq kreditlərin toplanması ;
2. Müştərilərə və müxbir banklara kassa xidmətləri təqdim etmək ;
3. Qiymətli kağızlar və ödəniş sertifikatlarını (çekləri, akkreditivləri, veksellər və s.) alıb satmaq ;
4. Təminat məktubları ;
5. Forfaiting və Factoring əməliyyatlarının vasitəçiliyi ;
6. Qiymətli metallar əsasında əmanətlərin qəbul edilməsi və onlardan asılı olaraq beynəlxalq əməliyyatlar aparılması ;
7. Broker və məsləhət xidmətləri, lizinq əməliyyatları ;
8. Mərkəzi Bankın digər vəzifələrini yerinə yetirmək.

Göründüyü kimi, Azərbaycan banklar qanunu bütün bank əməliyyatlarını özündə əks etdirir. Aşağıda bu əməliyyatlar haqqında ümumi məlumatlara diqqət yetirək.

Depozit əməliyyatları:

Depozit əməliyyatları sahibinin əvvəlcədən müəyyən olunmuş müddət sonunda və ya istədiyi zaman götürə biləcəyi , faiz qarşılığında banklara borc verməsi prosesidir.

Şəxslər və ya təşkilatlar gəlir əldə edilməsi və təhlükəsiz saxlanması səbəbindən banklara pul yatırır. Müştərilər tərəfindən bankda saxlanılan pulları qeydiyyat almaq və izləmək üçün istifadə olunan hesablara depozit hesabları, debitor borcları və əmanət hesabları kimi müxtəlif adlar verilir. Bu hesabların ortaq cəhəti pul yatırılaraq açılması və sahibinin hesabından ən çoxu yatırdığı qədər pul götürməsidir. Depozit banklar üçün olduqca vacibdir. Banklar pul tacirləri olduğundan, ən mühüm depozit resurslarından biridir. Eyni zamanda, bankların həcmnin göstəricilərindən biri olduğu üçün əmanət banklar tərəfindən mühüm hesab edilir. (Güney A., 2009: s.45).

Bankların depozit və pul ehtiyatlarını artırma və aşağı salma qabiliyyətini ölkənin Mərkəzi Bankı kreditin dinamikliyini idarə etmək üçün istifadə edir. Bu məqsədlə, Mərkəzi Bank öz pul-kredit siyasət vasitələrindən biri olan ehtiyat normalarını istifadə edir. Məcburi ehtiyat norması əmanət qəbul edən maliyyə institutlarının topladıqları depozitlərin əvəzinə Mərkəzi Bankda saxlamalı olduqları məbləği ifadə edir. Məcburi ehtiyat normasının nisbətlərinin dəyişdirilməsi pul təklifinə təsir göstərdiyindən Mərkəzi Bank tərəfindən bir pul siyasəti vasitəçisi olaraq istifadə edilməkdədir.

Bankların xarici valyuta əməliyyatları:

Texnoloji inkişaf beynəlxalq ticarətin artmasına imkan yaradır və maliyyə bazarlarına çıxış sürətlənir. Maliyyə bazarlarının və məhsulların mürəkkəbliyi, törəmə məhsulların inkişafı və diversifikasiyası, risklərin qarşısının alınmasının vacibliyini və daha çox xarici valyutanı emal etməyə məcbur etmişdir.

Xarici valyuta pul və ya pulları əvəz edən hər cür alət və vasitələrin alqı-satqısıdır. Xarici valyuta və bütün növ hesablar, çeklər və s. bütün pul alətləri valyuta adlanır. Xarici valyuta ifadəsi ümumiyyətlə ölkə daxilində və xaricində bir ölkənin milli valyutasının və xarici valyutaların hərəkətini idarə edən bir sistemə göstərir. Hər bir ölkənin həm öz valyutası, həm də xarici valyuta ilə həyata keçirdiyi idxal-ixrac əməliyyatlarından sonra ölkəyə daxil olan və ya ölkədən çıxan milli valyuta

ilə əlaqədar olan hüquqi tənzimləmələr həmin ölkənin mübadilə rejimini formalaşdırır.

Valyuta idarə edilməsinin köməyi ilə dünyanın müxtəlif ölkələri valyuta əməliyyatları, xarici valyutanın köçürülməsi və qəbul edilməsi, dövriyyə balansı və xarici valyutanın sabitliyini təmin edir. Xarici valyuta rejimi 27 noyabr 2001-ci il tarixli qanunla qəbul edilmişdir. Bu qanuna görə;

1. Milli valyuta ilə hesablaşmalar heç bir məhdudiyət qoyulmadan aparılır.
2. Azərbaycan Respublikasının rezidentlərinin milli valyutanın əldə edilməsi və istifadəsi qaydası Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən müəyyən edilir.
3. Azərbaycan vətəndaşı və onun sakinləri tərəfindən Azərbaycandan milli valyutanın çıxarılması və Azərbaycana köçürülməsi Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyənləşdirilmiş qaydada həyata keçirilir.

Akkreditiv.

Akkreditiv xarici ticarətdə istifadə olunan ödəniş üsuludur. Xarici ticarətdə istifadə olunan ödəniş metodları ixracatçı və idxalçı baxımından fərqli risk dərəcələrinə malikdir. Akkreditiv tərəflərin riskini azaldan bir ödəniş vasitəsidir.

Pul köçürmələri.

Nağdsız ödənişlər bankdakı hesablar vasitəsilə bir hesabdan digərinə köçürülməklə həyata keçirilir.

Digər əməliyyatlar:

Banklar Azərbaycanın maliyyə sistemində xüsusi çəkisi olan bir qurum kimi formalaşdırılıblar. Banklar iqtisadiyyat üçün bir çox mühüm əməliyyatlar həyata keçirirlər.

Plastik kartlar:

Plastik kartlarla hesablaşmalar nağdsız hesablaşma növlərindən biridir. Bu gün bank sistemlərində istifadə edilən elektron hesablaşmalar sisteminin mexanizmi plastik kartların istifadəsinə əsaslanır. Plastik Kart, elektron hesablaşmaların aparılması üçün istifadə olunan texniki bir vasitədir.

Plastik kartların vacib xüsusiyyətlərindən biri müxtəlif proqramların hazırlanmasında istifadə olunan məlumatların idarə olunmasıdır. Fərqli xüsusiyyətlərə malik funksiyalar bu məlumatlarla həyata keçirilir. Nağd pul əvəzinə istifadə olunan plastik kartlar nağdsız hesablaşmaların təşkil edilməsi və həyata keçirilməsi vasitələridir.

Plastik kartlarla nağdsız hesablaşmaların tətbiq edilməsi Qərb ölkələrində yaranıb və istifadə sahəsi genişləndirilir. İlk maqnit kartları təxminən 30 il əvvəl yaradılmışdır.

ISO (International Standards Organization) - Beynəlxalq Standartlar Şurası Qərbdə plastik kartları beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmaq üçün yaradılmışdır. Bu təşkilat plastik kartların ümumi görünüşü standartı, hesabların nömrələnməsi qaydası, maqnit xətlərinin formatı, yerinə yetirilən əməliyyatlar haqqında kart sahibinə göndərilən məlumat formatının standartlarını inkişaf etdirmişdir. Bu standartlar bütün dünyada etibarlıdır.

Hazırda dünyanın 200-dən çox ölkəsi nağd yerinə, plastik kartlardan istifadə edirlər. Bir çox hallarda, plastik kartlar elektron bank sistemlərində həlledici rol oynayır. İnkişaf etmiş Qərb ölkələrində plastik kartların istifadəsi genişləndirilir. Hesablaşmalar üçün plastik kartların 2 növü - xüsusi və institusional olmaqla mövcuddur.

Xüsusi kartlar - bankların öz müştərilərinə verdikləri kartlardır. Bundan başqa, banklar digər müştərilərə də xüsusi kartlar təqdim edə bilirlər. Bu məqsədlə, bank bu şəxslərin ödəmə qabiliyyətini öyrənməlidir. Bankda cari hesab açmaq və bu hesaba depozit yatırmaq lazımdır.

Korporativ kartlar - hüquqi şəxslərə təminat əsasında banklar tərəfindən verilir, bu cür kartların verilməsi üçün hüquqi şəxsin ödəniş qabiliyyəti problemsiz olmalıdır. Funksiya baxımından plastik kartların 2 qrupu və 7 növü vardır. Birinci qrupda maqnit kartları, ikinci qrup isə elektron kartlar daxildir. İlk beş növ maqnit kartdır və son iki növ elektron kartlardır.

Səyahət çekləri ilə hesablaşmalar:

Səyahət çekləri ilə hesablaşmalar nağdsız hesablaşmaların bir növüdür. Səyahət çekləri nağd pula alternativdir. Səyahət çekləri xarici ölkələrə biznes və turist səfərləri zamanı ödəniş etmək üçün istifadə olunur. Bu səbəbdən çox vaxt səyahət çeklərini turist çekləri olaraq adlandırırlar.

Bir çox ölkələrdə səyahət çekləri mağaza, otel, restoran və digər yerlərdə nağd pula bərabər olan bir xidmət haqqı kimi qəbul edilir. Kart sahibinin müraciətinə əsasən banklar və valyuta məntəqələri səyahət çeklərini nağd pula dəyişə bilirlər.

Nağd pul ilə müqayisədə səyahət çeklərinin üstünlüyü onların təhlükəsiz istifadəsidir. Səyahət çeklərinin istifadəsini asanlaşdırmaq və təhlükəsizliyini təmin etmək üçün aşağıdakı şərtlər nəzərə alınmalıdır: sahibin imzası səyahət voucherında olmalıdır. Çek sahibi ona iki dəfə imza atır. İlk dəfə çek alınarkən, ikinci dəfə isə çeki nağd pula dəyişdirərkən və ya aldığı mal və ya xidmətləri ödəyərkən. Səyahət çekinin qəbul edilməsi üçün hər iki imzanın uyğun olması mütləqdir. Səyahət çeki üzərində xüsusi bir nömrə olur . Bu nömrə eyni zamanda bank çeki satarkən verilən qəbzə göstərilir. Eyni qəbzə alanın soyadı, adı, satılan çek və nominalı haqqında məlumatlar olur. Bu fakturanı çekdən ayrı saxlamaq tövsiyə olunur. Çeklərin itirilməsi halında, qəbzə olan məlumatlara əsasən hesab bağlanır, beləliklə çeklərin təhlükəsizliyinin təmin edilmiş olur. Səyahət çekləri VISA , Master Card , American Express , Thomas Cook və s. ödəniş sistemləri ilə ödənilir. Səyahət çekləri banklardan əldə edilə bilər. Bəzi Avropa ölkələrinin hazırladığı avroçeklər səyahət çeklərinə bərabər tutulur. Onların vasitəsilə əməliyyatlar aparmaq üçün sahibləri avro ilə təmin olunan Avropa İttifaqının kartlarını təqdim etməlidirlər.

Çeklərlə edilən ödənişlər:

Ödəmə növlərindən biri çeklərlə edilən ödənişlərdir. İqtisadi ədəbiyyatlarda qeyd edildiyi kimi, çeklər müəyyən şəkildə istifadə olunan qiymətli kağızların geniş yayılmış formasıdır. Çeklər iki məqsəd üçün istifadə olunur. a) nağd pul toplamaqda istifadə olunan pul çekləri, b) nağd ödənişlər üçün istifadə olunan ödəniş çekləri.

2.2. Banklarda daxili auditi şərtləndirən amillərin qiymətləndirilməsi

İqtisadiyyatda maliyyə sistemi maliyyə vasitəçiləri, maliyyə alətləri və maliyyə bazarlarından ibarətdir. Maliyyə sisteminin əsas maliyyə vasitəçiləri bank sektorudur. Bankçılıq sektoru əmanətlərin maliyyə sistemində yaradılan ödəmə sistemi vasitəsilə ötürülməsinə vasitəçilik edən bir sektordur.

Banklar gördükləri işin müqabilində zərurət olaraq risklərə məruz qalırlar. Hər ölkədə bank sektorunda hər dövrdə risklər qaçılmazdır. Çünki maliyyə bazarları mövcud olduğu müddətdə sistemdə risk faktoru qalır. Lakin, bu mərhələdə vacib olan risklər düzgün müəyyənləşdirilir və idarə olunur. Bank rəhbərliyi korporativ olaraq risklər haqqında daha çox məlumat əldə etməli və risklərin idarə olunması üçün zəruri sistemlərə sahib olmalıdırlar. Beləliklə, bazarda meydana çıxan risklərin zərərləri bank sektoruna ən az təsir edəcək və böhranın itkiləri minimuma endiriləcəkdir.

Bank sektorunun əsas problemləri iqtisadi inkişafın qeyri-sabitliyi, yüksək resurs xərcləri, ədalətsiz rəqabət şəraitləri, sürətli texnoloji inkişaf və xidmət texnikaları qarşısında qanunvericiliyin olmamasıdır. Bank sektorundakı bu problemlər banklarda effektiv daxili audit və risklərin idarə edilməsi sistemini tələb edir. Banklarda effektiv daxili audit və risklərin idarə edilməsi sisteminin tələb olunmasının səbəbləri aşağıda verilmişdir:

- Yüksək mənfəət xərcləri ;

- İnflyasiya və sabitliklə bağlı problemlər ;
- Bank sektorunun tənzimlənməsindən yaranan problemlər ;
- Sərmayə problemi ;
- Sürətli texnoloji inkişafdan qaynaqlanan problemlər ;
- Konsolidasiya edilmiş bank balansında dövlət qiymətli kağızlarının payının artması ;
- Açıq Mövqe Problemi ;
- Dövlətlə əlaqədar məsələlər.

İnflyasiya və sabitliklə bağlı problemlər.

İqtisadi strukturda yüksək inflyasiya dəyişkən məzənnə və faiz dərəcəsi riskini artırarkən, sektor varlığını inflyasiyaya qarşı qoruyub saxlamaqda çətinlik çəkmişdir.

Yüksək inflyasiya dövründə bank sektoru son dərəcə ciddi problemlərlə üzləşir. İnflyasiya dövründə bankların nominal olaraq artmış kimi görünən mənfəəti reallıqda azalır. İnflyasiya şəraiti bankların resurs xərclərini və əməliyyat xərclərini artırır və xüsusilə aşağı riskli investisiya imkanları artan resurs xərcləri səbəbindən kreditlər üzrə faiz dərəcələri artır.

Sürətli inflyasiya dövründə bank sektoruna təsir edən bir digər problem problemlilik kreditlərin artmasıdır. Xüsusilə, artan faiz yükü bank debitorlarının toplanması üçün məhdudlaşdırıcı təsir yaradır. Ödənilməmiş debitor borcları bank ehtiyatlarının likvidliyini azaldır və resurs xərclərinin artmasına səbəb olur. Banklar yeni risklərin qarşısını almaq üçün lazımi tədbirləri görməlidirlər.

Bank sektorunda yüksək inflyasiya dərəcələrinin təsirini azaltmaq üçün yaxşı daxili nəzarət və risklərin idarə edilməsi mexanizminə ehtiyac var. Xüsusilə yüksək inflyasiya dövrlərində problemlilik kreditlərin artması risklərin idarə edilməsi baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır.

Yüksək mənfəət xərcləri.

Banklarda ən əhəmiyyətli vəsait mənbələri, topladıqları əmanətlərdir. Əmanətlər hələ də sektorun resursları arasında əhəmiyyətini qoruyur və depozitlərə tətbiq edilən faiz dərəcələri ilə inflyasiya nisbətləri arasında sıx əlaqə mövcuddur.

Dövri olaraq böyük banklar əməliyyat xərclərini azaltmaq üçün şöbə bağlanması və kadr sayının azaldılması siyasətini izləyirlər. Son illərdə banklar avtomatlaşdırmaya sərmayələrini qoymağa başladılar. Bu, bankların qısamüddətli əməliyyat xərclərində əhəmiyyətli artımlara gətirib çıxardı.

Depozitlər üzrə ehtiyat tələbi və ehtiyat tələbi pul bazarlarında sabitliyin və təhlükəsizliyin təmin olunmasına yönəldilmiş pul siyasəti vasitəleridir.

Resursların dəyəri yüksək olduğu üçün, banklar alternativ resursları axtarmağa başlamış və müxtəlif bank alətləri ilə yeni mənbələr yaratmağa başlamışlar (məsələn, avtomatik ödəmə sifarişləri, korporativ əmək haqqı ödənişləri, digər bank çekləri, ixrac-idxal əməliyyatlarında vasitəçilik və s.) Yeni bank alətlərinin yaradılması bank əməliyyatlarının mürəkkəb struktura çevrilməsinə gətirib çıxardı. Basel II kriteriyaları ilə əməliyyat riskinin yeni investisiya tələbləri ilə infrastrukturun yaxşılaşdırılması üçün yeniliklər tətbiq edilmişdir.

Bank sektorunun tənzimlənməsi səbəbindən yaranan problemlər.

Bank sektoruna giriş son illərdə çətinləşmişdir. Bu məhdudiyyəti aradan qaldırmaq üçün investisiya qoyuluşunda əhəmiyyətli artım müşahidə olunmuşdur. Sektordan çıxma, ictimaiyyətə mənfi təsir göstərməsi səbəbindən normal qarşılınmır. Bankçılıq sistemə giriş və ya çıxışın çətin olması azad bazar şərtlərini pozan mühüm amildir. Bu vəziyyət risk faktorlarına qarşı həssaslığı azaldır və ədalətsiz rəqabətə gətirib çıxarır. Çünki bazarlara giriş və ya çıxış sərbəstliyi rəqabət bazarlarının ən mühüm qaydasıdır. Bank sektoruna daxil olmaq və ya çıxmağın çətinliyi, həm bəzi bank rəhbərlərinin həddindən artıq risk almağa, həm də əmanət sahiblərinin bank ayırı-seçkiliyi etmədən yüksək faiz verən banka əmanət qoymalarına təşviq edir. Bu nöqtədə, dövlət zəmanətinin rolu böyükdür. Yaradılmış Əmanətlərin Sığortalanması Fondu maliyyə baxımından zəif olan bankların strukturunun gücləndirilməsi funksiyasına malikdir. Beləliklə,

maliyyə yönündən zəif bankların sektordan çıxması sistemin maliyyə sabitliyini pozmadan həyata keçirilə bilər. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki , əmanətlərin sığortası sistemi riskli bankların stimullaşdırıcı aspektidir. (Parasız İ., 2000: s.128).

Kapital problemi.

Türk bankçılıq sektorunun digər bir problemi, kapitalın kifayət qədər olmamasıdır. Bəzi xarici və milli banklar ümumi aktiv və investisiya baxımından olduqca qeyri-adekvatdır və bu bankların maliyyə mənbələri beynəlxalq maliyyə bazarlarıdır. Buna görə də, bu banklar həm daxili, həm də beynəlxalq bazarlarda rəqabət gücünə malik deyillər.

Bank birləşmələri vasitəsilə aktiv və kapital strukturlarının gücləndirilməsi ehtiyat tədbiri kimi qiymətləndirilə bilər. Öhdəlikləri balansın ümumi aktivlərindən çıxarıqdan sonra kapital yaranır. Kapital artımına Ödənilmiş kapital, ehtiyat fond , bölünməmiş mənfəət və aktivlər (qiymətli kağızlar , daşınmaz əmlak) aiddir.

Güclü kapitalla malik olan bank bazar risklərinə qarşı yüksək müqavimət göstərir. Bank sektorunun başqa bir problemi iştirakçılara və əsas fondlara investisiya qoyulan resursların həcmidir. Keçmişdə, kapital yığımının qeyri-kafi olması səbəbindən, banklar törəmə müəssisələr vasitəsilə sənayeləşməyə əhəmiyyətli töhfələr veriblər. Ancaq bu gün törəmə şirkətlər bir çox bank üçün böyük yük hesab olunur.

Texnologiyanın sürətli inkişafı ilə bağlı yaranan problemlər.

Sürətli texnoloji inkişaf və dünya maliyyə bazarları ilə uyğunlaşma prosesində olan bank sektoru inkişaf etmiş ölkələrdə (İEÖ) geniş istifadə olunan leasing, factoring, forfaiting kimi maliyyə xidmətləri ; swap , forward , future , option kimi risklərin idarə olunması məhsulları və internet bankçılığı xidmətlərini təqdim etmək mərhələsinə gəlmişdir . Bununla yanaşı , hökumət orqanlarının maliyyə texnikası və məhsullarının tətbiqi və qurulmasına, bu mövzuda qanunvericilik

infrastrukturunun olmamasına və iqtisadi qeyri – sabitlikdə bu üsulları həyata keçirə bilməməsi səbəbindən daxili audit və risklərin idarə edilməsi baxımından çətinliklər yaranır.

Bank sektorunda yoxlamaların kifayət qədər olmaması.

Bankçılıq sektorunun əsas problemlərindən biri sektorda effektiv nəzarətin olmamasıdır. Bir bütün olaraq effektiv tənzimləyici sistemin olmaması və bankların kifayət qədər yoxlanılmaması sektorda ciddi problemlər yaradır.

Audit bir işin sonunda nəzərdən keçirilməsini tələb edən statik bir struktur deyil, işin hər bir mərhələsində səhvləri ortaya çıxaran və aradan qaldıran bir dinamik prosesdir. Beləliklə, tam nəzarət edilməyən sistemlər vaxt keçdikcə effektivliyini itirirlər. Məsələn, istehsalı yanlış olan bir firmada yoxlama olmazsa xətanın hansı mərhələdə edildiyini bilməz qeyri-mümkündür. Xətanın istehsal olunduqdan sonra başa düşülməsinin də bir mənası olmur. Bu səbəbdən, bank fəaliyyətinin hər mərhələsində baş verə biləcək xətalı davranışların qarşısını effektiv bir yoxlama sistemini təmin etməklə almaq mümkündür. Bu əldə olunsa, bankların risk faizi və korrupsiya əhəmiyyətli dərəcədə azaldılar, uzunmüddətli iqtisadi sabitlik və səmərəlilik artmış olar.

Sektorda səmərəli auditin aparılması üçün auditorların məlumatlarının lazımı qədər olması , audit üçün tələb edilən məlumat bazasının yaradılması , yoxlama aparılarkən hüquqi və siyasi maneələrin aradan qaldırılması və korrupsiyaya qarşı cərimələr tətbiq olunmalıdır.

Dövlətlə əlaqədar məsələlər.

Dövlət əsaslı problemlərin əsas məsələləri aşağıda verilmişdir:

- (1) Hüquqi və institusional tənzimləmə səhvləri ;
- (2) Əmanət depozitləri üçün dövlət zəmanətinin uzunmüddətli davamlılığı ;
- (3) Banklardan daxili borclanma ;
- (4) Yanlış məzənnə siyasəti.

Texnologiyanın sürətlə inkişafı və dünya maliyyə bazarları ilə inteqrasiya prosesində bankçılıq sektoru infrastrukturun zəifliyi və iqtisadi qeyri-sabitlik İEÖ-də istifadə olunan maliyyə xidmətlərindən və rusklərin idarə edilməsi alətlərindən faydalanmağı çətinləşdirmişdir.

Holdinqlər ilə əlaqədar problemlər.

Özəl bankların bir qismi rəhbərlik və sərmayə quruluşu baxımından müəyyən şəxslər, qruplar və ya holdinqlər idarəsindədir. Hər bir bankın bir holdinqə məxsus olmasının səbəbi bankın öz resursları ilə qrupun təmin edilməsidir.

2.3. Daxili audit layihələrinin həyata keçirilməsində risklərin təhlili

Risk anlayışı.

Risk anlayışı həyatın hər sahəsində qarşımıza çıxsa da, maliyyə bazarlarında, xüsusilə də bank sektorunda böyük əhəmiyyət daşıyır. Ümumiyyətlə, planların uğursuzluq ehtimalı, səhv qərarlar qəbul edilməsi, zərər və ya mənfəət əldə edilməməsi kimi situasiyaların ümumiləşdirilməsini risk adlandırmaq olar. (Bolak M., 2004: s.3).

Risk anlayışının yaranmağa başlaması İntibah dövrünə təsadüf edir.

17-ci əsrdə fransız riyaziyyatçısı Paskalın nəzəriyyəsi ilə risk anlayışının əsası qoyulmuşdur. Bu hadisədən sonra insanlar ədədin köməyi ilə ilk dəfə qərar verib gələcəyi proqnozlaşdırmağa bilirdilər.

Bank risklərinin təsnifatı.

Ümumiyyətlə, riskləri sistemik risk və sistemik olmayan risk kimi ayırmaq olar. Bütün investisiya vasitələrinin səmərəliliyinə təsir edən iqtisadi, siyasi və digər ətraf mühit şəraitlərində dəyişikliklərdən yaranan risklər sistemik risklərdir. Bu cür risklər iqtisadiyyatda ümumi istehsal səviyyəsində , qiymətlər, faiz

dərəcələrindəki dəyişikliklərdən meydana gələn investisiya vasitələrinə eyni istiqamətdə lakin fərqli dərəcədə təsir göstərən risklərdir. (Aksoy A., 1993: s.213).

Sistematik olmayan risk bir sektora məxsus olan xüsusi riskdir , subyektiv risk və ya firma riski kimi adlandırılır. Rəhbərlik tərəfindən edilən səhvlər, istehlakçı seçimlərinə laqeydlik , qeyri-dəqiqliklər müəssisələrə mənfi təsir göstərir. (Yarız A., 2012: s.13).

Risklər idarə olunma formasına görə 2 qrupa ayrılır:

1) İdarə olunan risklər

2) İdarə olunmayan risklər.

Nəzarət oluna bilən risklər riskin azaldılması üsullarının tətbiqi və ya riskə səbəb olacağı əməliyyatlar üzrə məhdudiyətlər tətbiq etməklə bank zərərinin mümkünlüyünü azaldılması ilə ifadə edilir. İdarə edilə bilməyən risklər isə zamanla nəzarət edilən risklərin dəyişməsindən asılı olaraq, risk ölçmə və ya azaltma texnikası istifadə edilərək limit tətbiq etməklə əvvəlcədən proqnozlaşdırılmayan və meydana gəldiyi halda yaranan zərər riski olaraq adlandırılır.

Günümüzün sürətlə dəyişən şərtlərində fərdlərin və qurumların qarşılaşdığı risklərin müxtəlifliyi daim artır. Bu risklərin təsnifatı onların idarə olunması üçün vacibdir. Risklərin təsnif edilməsinə bir çox fərqli yanaşmalar olmasına baxmayaraq, bu bölmədə korporativ risklərin idarə edilməsi sahəsində ən çox üstünlük verilən təsnifat yanaşmalarından birinə yer verilmişdir. Bu yanaşmaya görə risklər, maliyyə riskləri , əməliyyat riskləri , strateji riskləri eyni başlıq altında birləşdirmək olar.

Banklar fəaliyyətlərinə görə çox çeşidli və mürəkkəb quruluşlu risklərlə qarşılaşırlar. Buna görə riskləri ölçmək və idarə etmək vacibdir. Riskin növləri bunlardır : bazar riski , faiz dərəcəsi riski , kredit riski , likvidlik riski, qanunverciliklə bağlı qeyri-adekvat informasiya riski , etibar riski , qaydalara əməl

edilməməsi riski , əməliyyat riski , ölkə riski , əməliyyatın sona çatmaması riski , transfer riskidir.

Bazar riski

Balans və balansdankənar öhdəliklərin ; faiz, valyuta məzənnəsi və səhmlərin dəyərindəki dəyişikliklərə görə yaranan risklərdir.

Bazar riski, valyuta bazarında və ya əmtəə bazarında qiymət / dəyər dəyişikliyi, faiz dərəcələrində dəyişiklik və səhmlərin, malların və maliyyə alətlərinin qiymətlərindəki dəyişikliklərdən yaranan risklər kimi müəyyən edilə bilər.

Bazarlarda dəyişikliklər bank tərəfindən satılan maliyyə alətlərinin qiymətlərinə təsir edə bilər. Hər hansı bir maliyyə alətinin dəyəri faiz dərəcəsi və digər amillərlə bağlı olacaqdır. Bu halda, əgər bank səhmlər, istiqrazlar kimi maliyyə alətlərini saxlayırsa, o zaman qiymət və ya bazar riskinə məruz qalır. Burada risk maliyyə hərəkətliliyidir (dalğalanmasıdır). Bundan əlavə, bazar riski üçün tələb olunan investisiya miqdarının hesablanması standart metod və VaR (Value at Risk) adlı 2 metod tətbiq olunur.

1. Standart metod: Bu üsul istifadə olunduqda, faiz dərəcəsi riski, valyuta məzənnəsi riski və səhm yerləşdirmə riski və bazar riskinə aid olan digər risklər üçün investisiya tələbi hər birinə görə fərqlənir və bu tələblərin yekunu tapılaraq investisiya ehtiyacının yekun məbləği əldə edilir. Bu metodda aktivlər və öhdəliklər arasındakı korrelyasiya nəzərə alınmadığına görə kapital tələb olduğundan çox ola bilər.

2. VaR üsulu: Daxili model adlandırılan bu üsulda 3 ayrı model ilə kapital tələbi hesablanır. Modellər müəyyən məhdudiyətlər çərçivəsində - risk limitləri daxilində olduğundan proqnozlar daha etibarlı olacaqdır. Bu modellər aktiv və öhdəliklərdəki dəyişiklikləri mənfəət və zərəre görə qiymətləndirir və qəbul ediləcək investisiya qərarlarını formalaşdırır. (Yarız A., 2011: s.90).

VaR modelləri bazar risk faktoru olan faiz, valyuta və səhm risklərinin təsirlərini nəzərə alaraq, baş verə biləcək maksimum zərəre , etibarlılıq səviyyəsi və müəyyən

edilmiş vaxt aralığında hesablanır və bazar riskinə uyğun optimal kapitalın məbləğinin asan hesablanmasına imkan verir. Optimal sərmayə, potensial mənfəətin olmaması ehtimalının qarşısını alır (Candan H., 2009: s.81).

Bundan əlavə, bazar riski bazar qiymətlərinin dəyişməsi səbəbindən balansdankənar və ya xarici mövqələrdə baş verə biləcək zərərin riski kimi müəyyən edilir. Bunları əhatə edən risklər aşağıdakılardır:

- Faiz nisbətləri və səhmlərlə bağlı olan risklər ;
- Bankın məruz qaldığı valyuta və əmtəə riski.

Ticarət portfeli ticarət və əmtəə mövqələrində saxlanılan maliyyə alətlərindən ibarətdir. Maliyyə alətlərinin ticarət portfelinin daxilində qiymətləndirilməsi qabiliyyəti kapitalın adekvatlığının alətlərin satılması və ya maliyyə riskləri ilə bağlı hər hansı bir məhdudlaşdırıcı əməliyyatdan istifadəsi olub-olmamasından asılıdır. Bundan əlavə, bu mövqələr tez-tez qiymətləndirilməlidir və aktiv şəkildə idarə olunmalıdır. Maliyyə alətləri iki yolla təsnif edilir: əsas maliyyə alətləri - nağd pul vəsaitləri və törəmə maliyyə alətləri. Ticarət portfelinə qiymətləndirilməyən maliyyə aktivləri bank hesabları çərçivəsində qiymətləndirilir.

Kapitalın mövqeyi riskində əsas anlayışlar maliyyə alətləri, kapital və investisiya fondlarıdır. Ümumi bazar riskini və xüsusi risk məbləğlərini hesablayaraq, bu mövqələrə məruz qalan risk faktorlarından və əlaqədar aktivləri verən müəssisələrdən yarana biləcək riskləri müəyyənləşdirmək məqsədi daşıyır. Səhm riskinin təyin olunması müvafiq aktivlərin gündəlik bazar dəyərlərini qanunvericilikdə göstərilən nisbətlərlə hesablanmasına əsaslanır .

Səhm mövqələrinin ümumi bazar riski üçün kapital tələbi səhmlər üçün xalis mövqenin 8% -ni təşkil edir.

Səhm mövqələrinin xüsusi risk üçün kapital tələbi səhmlər üçün xalis mövqenin 8% -ni təşkil edir. Bu nisbət likvid və yaxşı diversifikasiya edilmiş portfellər üçün 4% təşkil edir (Boyacıoğlu M., 2013: s.579).

Valyuta riski: Xarici valyuta riski yerli valyuta xaricində saxta olaraq təyin olunan xarici valyuta qiymətlərindəki dəyişikliklər bankın aktiv-öhdəliklərinin, gəlir-xərc hesablarının və pul axınlarının təsirləri səbəbindən bankın məruz qalacağı zərər və mənfəət riski (Yarız A, 2011: s.100).

Başqa bir tərif isə "bankların valyuta məzənnələrinin dəyişməsi səbəbindən məruz qalmaları ehtimalı olan zərərdir. Məlum olduğu kimi, banklar gələcək gözləntilərə uyğun fəaliyyət göstərirlər. Bu bankların müəyyən riskləri qəbul etməyə hazır olduğunu ifadə edir. Mənfəət hədəfləyən bir bank bu riski almaq məcburiyyətindədir".

Əmtəə riski: Məhsullar kənd təsərrüfatı məhsullarının və qiymətli metalların daxil olduğu fiziki aktivlərdir. Banklar əmtəə əsaslı törəmə və qiymətli metallar üçün kapital öhdəliklərini hesablamalıdırlar (Candan H., 2009: s.70).

Əmtəədə qiymət riski faiz və məzənnə risklərindən daha mürəkkəb və daha dəyişkəndir. Əmtəə riskini ölçmək üçün sadələşdirilmiş metod, delta-plus metodu və ssenari üsulundan istifadə olunur.

Əmtəə əsaslı əməliyyatlarda risklər daha böyük və çoxçeşidlidir:

- Əsas risk (oxşar malların qiymətləri arasında əlaqənin zamanla dəyişməsi riski)
- Faiz dərəcəsi riski
- Müddətli risk (müddətli müqavilənin dəyərinin faiz dərəcələrindəki dəyişikliklərdən başqa səbəblərlə dəyişməsi riski).

Banklar törəmə maliyyə alətləri üçün əmtəə riskinə əlavə olaraq faiz dərəcəsi və valyuta riski üçün də kapital tələbini hesablamalıdırlar.

Kredit riski

Banklar öhdəliklərinə götürdükləri vasitəçilik funksiyası nəticəsində riskin ticarətini həyata keçirirlər, riskin alınıb satırlar. Nağdsız əməliyyatları, banklararası əməliyyatlar, balansdankənar öhdəliklər, törəmə maliyyə əməliyyatları, valyuta və swap əməliyyatları, akkreditivlər, zəmanətlər, kredit əməliyyatıdır.

Müştəri riski kimi də adlandırılan kredit riski kredit əməliyyatlarının əsasını təşkil edib faizin qismən və ya tamamilə ödənməməsi və ya gecikdirilərək ödənilməsi olaraq ifadə edilir.

Kredit riski daşıyan əməliyyatlar aşağıda sıralanmışdır:

- Nağd pul kreditləri
- Qeyri-pul kreditləri
- Alınmış istiqrazlar və analoji kapital bazarının alətləri
- Vaxtı keçmiş pul kreditləri
- Qeyri-pul kreditlərinin qiymətləri
- Tərəfdaşlıq səhmləri (Boyacıoğlu M., 2013: s. 573-574).

Yuxarıda sadalanan texniki və hüquqi olaraq yalnız kredit sayılmayacaq tək əməliyyat qrupu tərəfdaşlıq payıdır. Kapitallaşma prosesində kredit əməliyyatının ən vacib elementi olan “ kreditləşdirmə “ elementi olmur. Səhm paylarının kreditlər hesab edilməsinin səbəbi banklar tərəfindən şəxslərə borc və ya kapital olaraq pul və ya qeyri-pul kimi təqdim edilə bilən bütün maliyyə növlərini məhdudlaşdırmaqdır. (Altıntaş M., 2006: s.356-357).

Banklar kredit verərkən risk-qazanc əlaqəsini və müəyyən bir həddə mənfəət əldə etməyini hesablamalıdır. Bu baxımdan, kreditlər bütün xərcləri nəzərə almaq və bank risklərinin əhatə edilməsi yolu ilə nizamlanmalıdır. Kredit verilməsi barəsində hansı vaxta verilməsi qiymətləndirilərkən banklar gözlənilən gəlirin əvəzində riskləri də nəzərə almalı, bunu hesablayarkən qiymətləndirilən və qiymətləndirilə bilməyən elementləri (alınmış girovlar, müqavilə məhdudiyyətləri) nəzərə almalıdırlar. Riskləri qiymətləndirərkən, banklar da pessimist ssenariləri və borcalana təsirini düşünməlidirlər. Banklar adi riskləri (gözlənilən zərərlər) səbəbindən təxmini zərərləri əsas götürməlidir və gözlənilməz zərərləri ödəmək üçün kifayət qədər kapitalla malik olmalıdır.

Kredit riskinin idarəedilməsinin ən mühüm elementlərindən biri bankın həyata keçirə biləcəyi risk limitlərinin müəyyən edilməsidir. Bu risk limitləri borclu,

sektor, coğrafi bölgə əsasında müəyyən edilməlidir. Risk limitləri banka kreditlərin diversifikasiyasına imkan verir, beləliklə bütün kredit riskinin effektiv idarə olunmasını təmin edir (Boyacıoğlu M., 2013: s.574-575).

Banklar kredit vermədən əvvəl nə qədər də müştərinin kredit tarixçəsinə baxsalar da, bir çox səbəbdən sonradan da kredit riski yarana bilər. Buna görə, banklar bir çox pessimist ssenariləri və onların borcalana təsirlərini nəzərə almalıdırlar. Kredit müştəri reytingi və maliyyə gücünün nə qədər yüksək olmasına baxmayaraq, hər bir kredit verildikdə gələcəkdə yarana biləcək qeyri-müəyyənliklərdən asılı olaraq həmişə risk var. Kredit risklərinin səbəbləri aşağıdakı kimi verilə bilər:

- Akkreditə olunmuş layihənin işində problemlər
- Krediti olan şirkətin debitor borclarının silinməməsi
- İqtisadi - siyasi böhranlar
- Girov kimi alınmış aktivlərin və ya debitor borcların dəyərsizləşməsi
- Eyni müştəri qrupuna yüksək limit
- Xarici valyuta və ya dövriyyə indeksli investisiyaların gözlənilməz məzənnə artımı. (Demirbaş M., Uyar S., 2006: s.115).

Likvidlik riski

Likvidlik riski faiz və əsas pul yığımları problemləri, pul vəsaitlərinin hərəkətinin sürətinin aşağı salınması, rentabelliğin azalması kimi səbəblərdən bankın öz öhdəliyini yerinə yetirə bilməməsi riskidir. (Babuşçu Ş., 2005: s. 46).

Banklar vasitəçilik funksiyasını yerinə yetirərkən qarşılarına çıxan ən əsas likvidlik riskidir.

Likvidliyin vaxtında təmin edilməməsi bank əməliyyatlarının dayandırılmasına gətirib çıxara bilər, likvidlikdən başqa digər risklər qısa müddət ərzində ortaya çıxaraq bankı iflas etdirə bilər.

Banklar, topladıqları resursları yüksək gəlir əldə etmək və tələbə görə ödəniləcək bir pay yaratmaq üçün idarə etməlidirlər. Bununla birlikdə likvidlik və

yüksək gəlir arasında asimmetrik bir əlaqə var. Likvid aktivlərin qaytarılması qeyri-likvid aktivlərin qaytarılmasından daha azdır. Buna görə likvidlik tələbi ilə hədəflənmiş gəlirləri tarazlaşdırmaq üçün maliyyə quruluşu yaratmaq çətin bir prosesdir.

Likvidlik riskinə səbəb olan amillər

Bankın pul vəsaitlərinin hərəkətini kompensasiya etməsi və ya maliyyələşdirməməsi likvidlik riskinə gətirib çıxara bilər. Bununla yanaşı, banklar tərəfindən verilmiş kreditlərin qaytarılmaması, banka kredit verməsi və ya kredit borcunun vaxtında yerinə yetirilməməsi səbəbindən banklar həm kredit riski, həm də likvidlik riski ilə üzləşə bilərlər. Bankların likvidlik riskinə məruz qalmasının bir səbəbi də şərti öhdəliklərin ödənilməməsi və bankın əməliyyatlarını maliyyələşdirə bilməməsi səbəbindən genişləndirə bilməməsidir.

Əməliyyat riski

Əməliyyat riskinin ümumi qəbul edilmiş universal tərfi yoxdur. Bu risklər bankların üzləşdiyi ən köhnə risk növüdür. 1999-cu ildə British Bankers Association (BBA) tərəfindən aparılan bir sorğunun nəticələrinə görə, maliyyə sektorunda əməliyyat riskinin dəqiq tərfi verilə bilməmişdir. Bu qeyri-müəyyənlik hələ də davam edir və sektordakı müəssisələr əməliyyat riskini özləri müəyyənləşdirir. Bəzi təşkilatlarda əməliyyat riski bir neçə formada ifadə olunur. Tədqiqatın nəticələrindən aydın olduğu kimi, əməliyyat riskləri təşkilatların əməliyyat fəaliyyətindəki səhvlərindən yaranan risklər kimi müəyyən edilir. Geniş mənada əməliyyat riski bazar və kredit riskləri kimi digər maliyyə riskləri ilə izah edilə bilməyən xalis gəlirlərdəki dəyişiklik kimi müəyyən edilə bilər (Marshall C.L., 2001: s.25).

Geiger ilk dəfə əməliyyat riskinin kredit və ya bazar riskləri ilə təsnif edilə bilməyən bütün digər risklər olduğunu vurğulamışdır. Lakin, bu təriflər əməliyyat riskini kompleks strukturla izah etmək üçün kifayət deyil. Əməliyyat riskinin digər risklər şəklində ifadə edilməsi isə riskin özünəməxsus dinamikasının başa düşülmədiyini göstərir.

Sektor tərəfindən qəbul edilən əməliyyat riskinin təsviri Basel Komitəsi tərəfindən müəyyən edilmişdir. Komitə isə həmin riskin tərifini belə vermişdir: "Əməliyyat riski, qeyri-kafi və ya uğursuz daxili proseslər, insanlar və sistemlər və ya xarici hadisələr nəticəsində meydana gələn zərər riskidir".

Tərif əməliyyat riskini digər risklərdən ayırd edən risklərin daxili və xarici faktorlarını ehtiva etməkdədir. Bu tərif dünya miqyasında maliyyə orqanları tərəfindən qəbul edilir. Əməliyyat riski, daxili bank nəzarəti pozuntuları, bankın rəhbərliyi və işçiləri tərəfindən vaxt və şəraitə uyğun hərəkət etməməsi, bankın idarə olunmasında səhvlər, informasiya texnologiyaları sistemlərində səhvlər və pozuntular səbəbindən itki və itkilər ehtimalı olduğunu ifadə edərək, səhv və pozuntulara əməl olunmamasıdır.

Etibar riski

Bankın bazarda etibarlılıq problemi səbəbindən öz müştəriləri ilə qarşılaşdığı riskdir. Bu risk, əslində həll edilə bilmədiyi təqdirdə, bütün sistemə yayılaraq təsirini get-gedə artıran bir riskdir. Bu riskin reallaşması ilə mənfəətlilik və kapital itkisi yaşana bilər və bankın mövcudluğunu davam etdirməsi çətin ola bilər. Reputasiyanın idarə edilməsi risklərin idarəedilməsinin təbii nəticəsidir (Yarız A., 2012: s.106).

Strateji Risk: Strateji risklər yeddi fərqli ölçüdə qiymətləndirilə bilər: Layihə riski, Müştəri riski, Dəyişiklik idarə edilməsi riski, Rəqabət riski, Marka dəyərinə aid risklər, Sənaye strukturuna aid risklər, Durğunluq riski.

Digər risklər: burada göstərilən risklər istisna olmaqla; ölkə riski, transfer riski, hüquqi risklər və s. bu çərçivədə digər risklər hesab edilir. Əməliyyat riski prioritet risk olaraq önə çıxmış və bir çox bankın bu risk növü ilə əlaqədar böyük zərərlərlə qarşılaşması nəticəsində əsas bank riski olaraq qiymətləndirilmişdir.

Bankdakı risklərin idarə edilməsi prosesləri.

Bütün müəssisələr və təşkilatlar üçün risklərin idarə edilməsi vacibdir, lakin banklar üçün daha vacibdir. Çünki bankların fəaliyyəti daha çox risk ehtiva edir.

Risklərin idarə edilməsi həm bankları , həm də digər maraqlı tərəfləri riskdən qoruyur.

Risklərin idarə edilməsi prosesi risklərin müəyyənləşdirilməsi və ölçülməsindən, risk siyasətlərinin və tətbiqetmə prosedurlarının yaradılması və həyata keçirilməsindən, risklərin təhlili və monitorinqindən və bankın rəhbərliyi və risk qrupunun müəyyən etdiyi prinsiplər çərçivəsində risklərə nəzarət edilməsindən ibarətdir.

Risklərin müəyyən edilməsi: Risklərin idarə edilməsi prosesində, ilk növbədə, bankın üzləşdiyi risklər müəyyən edilməlidir və onların xüsusiyyətləri müəyyən edilməlidir. Əslində, hər bir bankda müştəri profili və bazarda qarşılaşa biləcək risklər fərqlənir. Proqnozlaşdırıla bilməyən və ya müəyyən olmayan risklər idarə edilə bilməz.

Risklərin ölçülməsi: Risklərin müəyyən meyarlardan istifadə edərək kəmiyyət və analitik səviyyədə ifadə edilməsi təmin edilir. Risklərin ölçülməsi anlayışlarından biri, VaR konsepsiyasıdır. VaR müəyyən bir zaman kəsiyində yarana bilmə ehtimalı olan itki olaraq tanınır. VaR modelləri müxtəlif xüsusiyyətlərə sahib olan bankların fərqli tələblərə cavab verərək, riskin daha dəqiq ölçülməsinə və risk-qazanc balansını təmin etməyə imkan verir.

Tətbiqetmə: Bu mərhələdə ölçülmüş və konkretləşdirilmiş risklərə qarşı qoruyucu tədbirlər alınması barədə qərar qəbul etmək lazımdır. Riskin azaldılması və ya risk transferi kimi risklərin idarə edilməsi vasitələri bu mərhələdə çıxış edir. Risklərin azaldılması və ya ötürülməsində istifadə edilə bilən vasitələr və onların təmin edə biləcəyi müdafiə səviyyəsi və bank xərcləri nəzərə alınır. Bank öz kapitalına mütənasib olan risk alaraq mənfəət əldə etməyə çalışmalıdır.

Monitorinq, hesabat və qiymətləndirmə: Monitorinq və qiymətləndirmə risklərin yaxşı idarə olunduğunu və risklərin müəyyən edilmiş limitlər çərçivəsində saxlandığını müəyyənləşdirmək və qiymətləndirmək məqsədi daşıyır. Bu prosesdə, qiymətləndirmədən kənara çıxan və ya rəsmi olaraq təsbit olunmayan risklərin olub - olmaması araşdırılır. Risklərin idarə edilməsi qrupu müxtəlif

riskləri gündəlik olaraq izləyir və təhlil edir. Risk məlumatlarının vaxtında hesabat verilməsi təmin edilməlidir. Risk inteqrasiya prosesində məlumatların itkisini minimuma endirmək üçün lazımi tədbirlər görülür. Risklərin araşdırılması, təyin olunması və audit fəaliyyətinə daxili audit qurumları tərəfindən nəzarət edilməlidir (Altıntaş M., 2006: s.5).

Banklarda əməliyyat risklərinin idarə olunması fəaliyyəti.

Əməliyyat riskləri müəyyənləşdirildikdən sonra, ölçülməlidir, ölçülmüş risklərə kapital ayırımı daha asan olacaqdır. Bununla belə, riskin ölçülməsi üçün ilk növbədə operativ risk məlumatları olması lazımdır. Əməliyyat riskləri bazası ən azından aşağıdakı dörd sualı cavablandıraraq tərtib edilməlidir:

- Əməliyyat riski nədir?
- Hansı bank fəaliyyəti əməliyyat riskli hadisə ilə bağlıdır?
- Əməliyyat riskinin səbəbi?
- Əməliyyat riskli hadisə nəticəsində yaranan zərərin miqdarı?

Operativ risk ölçmə və sərmayə qoyuluşunda istifadə edilə biləcək üsullardan bəziləri balansdan və gəlir-xərclər cədvəlindən əldə edilə bilən məlumatlarla istifadə edilə bilən mümkün birdəfəlik üsullardır.

Əməliyyat riskli kapital tələblərini qabaqcıl daxili üsullarla hesablamaq istəyən banklar ən azı beş il daxili məlumatdan istifadə etməlidirlər. Bankların kapital öhdəliklərinin hesablanmasına əsaslanan məlumatlar yalnız daxili deyil, həm də xarici mənbələrdən də formalaşır. Daxili və xarici məlumatlarla bağlı bəzi standartlar da müəyyən edilmişdir. Hüquqi məqsədlərlə istifadə etmək üçün bankın daxili məlumatlarını toplamaq prosedurları aşağıdakı standartlara cavab verməlidir:

- Banklar nəzarət / qiymətləndirmə prosesinə kömək etmək məqsədilə itkiləri razılaşdırılmış siniflər və kateqoriyalara uyğunlaşdırmalı və bu məlumatları sorğu əsasında bu kateqoriyalara uyğun olaraq nəzarətçilərə təqdim edə bilməlidirlər.

Bankların daxili məlumatları hərtərəfli olmalıdır və bütün müvafiq sistem və sahələrdəki bütün fəaliyyətini və riskləri əhatə etməlidirlər. Banklar əhatə dairəsindən kənarlaşdırılan fəaliyyət və ya risklərin ümumilikdə risk ehtimalları üzərində necə təsir göstərəcəyini sübut etməlidirlər. Banklar, zərər məlumatlarını toplamaq üçün ümumi zərər itkisini tətbiq etməlidirlər. Bu müxtəlif banklar arasında bir qədər fərqlənə bilər.

- Bununla yanaşı, banklar hadisənin tarixinə və ümumi itkinin məbləğindən toplama / bərpa məbləğinə dair məlumatları, habelə zərər hadisəsinin səbəbləri və ya müəyyənləşdirici məlumatları toplamalıdır. Təqdimat məlumatının detalları müvafiq ümumi zərərin səviyyəsinə uyğun olmalıdır (Altıntaş M., 2006: s.467).
- Kredit riski ilə bağlı olan və keçmişdən bəri bankların kredit riski məlumat bazasına daxil edilən əməliyyat riski itkiləri , Basel-II Konsensusunda minimum hüquqi kapitalın hesablanması məqsədilə kredit riski sayılmağa davam ediləcəkdir. Banklar, əməliyyat riskinin müəyyənləşdirilməsi sahəsinə uyğun olaraq əməliyyat risklərinin idarə edilməsi məqsədləri üçün, kredit riskinə aid olanlar daxil olmaqla, əməliyyat riskinin bütün zərərlərini müəyyən etməlidirlər. Bu əməliyyat riskinə aid əhəmiyyətli kredit riski itkiləri bankın öz daxili əməliyyat riskləri bazasında ayrıca qeyd edilməlidir.
- Bazel-II konsensusunda minimal hüquqi kapitalın hesablanması üçün əməliyyat riski bazar riski ilə bağlı əməliyyat riski itkiləri hesab edilir və bu səbəbdən əməliyyat riski kapital öhdəliyinə tabedir.

Banklar tərəfindən əməliyyat risk ölçmə sistemində, xüsusilə bankın potensial ciddi itkilərə məruz qaldığı səbəblər olduqda, xarici məlumatlar (digər banklardan olan məlumatları əhatə edən ümumi məlumatlar və / və ya sektor məlumatları) istifadə edilə bilər. Xarici məlumatlar; zərərin həqiqi məbləği, hadisənin baş verdiyi əməliyyat həcmi, zərər hadisələrinin səbəbləri və şərtləri haqqında məlumat və ya digər banklar üçün zərər hadisəsinin əhəmiyyətini qiymətləndirməyə kömək edə biləcək digər məlumatlar daxil edilməlidir. Xarici

məlumatların istifadəsi ilə bağlı şərtlər müntəzəm olaraq nəzərdən keçirilməlidir, qeyd olunmalı və mütəmadi olaraq yoxlanmalıdır.

Prosesi araşdırma.

Operativ prosesləri araşdıraraq bankların əməliyyat risklərini müəyyən etmək mümkündür. Bank biznes proseslərini təhlil edərək, əməliyyat risklərinin hansı mərhələdə olduğunu və bu risklərə qarşı hansı tədbirlərin görülməsini müəyyən edir. Bu məqsədlə bankın bütün fəaliyyət proseslərini nəzərdən keçirmək mümkün olmadığı üçün ilk növbədə bütün biznes prosesləri təhlil edilir və bank üçün kritik olanlar təyin edilir. Mühüm biznes proseslərinin müəyyənləşdirilməsində aşağıdakı elementləri nəzərə almaq faydalıdır (Saka T., 2002: s.4):

- Prosesin digər mərhələrlə arasındakı əlaqələr
- Prosesi həyata keçirmək üçün normal şəraitdə istifadə olunan qaynaqlar
- Proses daxilində çalışan işçilər
- Prosesi yerinə yetirmək üçün lazım olan məlumat.

Bu elementlər əsasında aparılacaq təhlillər işçilərlə müsahibə və iş axını chartlarının hazırlanmasını əhatə edir. Bu məqsədlə, risk mütəxəssisləri tərəfindən sorğu hazırlanaraq nəticələr qiymətləndirilir, fiziki şərtlərə və tətbiqetmələrə dair risk mütəxəssislərinin müşahidələri nəzərə alınır. Kritik biznes prosesləri müəyyənləşdirildikdən sonra plus / minus analizi aparılır. Təhlil nəticəsində, proseslərdə zəifliklər meydana çıxır (Saka T., 2002: s.4).

Basel II Komitəsinin Əməliyyat Riskinin Ölçülməsi Yanaşmaları.

Basel Komitəsi beynəlxalq bank sisteminin gücləndirilməsi üçün; bankların kapital strukturunun labüdlüyünü müdafiə edir. Komitə, banklara məruz qaldığı risklərə qarşı ayırmalı olduğu kapitalın hesablanması üçün müxtəlif ölçü metodları hazırlayır.

Bazel Komitəsi əməliyyat riskli kapital tələblərini təmin etmək üçün üç müxtəlif yanaşma müəyyən etmişdir. Bu yanaşmalar əsas göstərici yanaşması (Basic Indicator Approach), standartlaşdırılmış yanaşma (Standardised Approach) və ətraflı ölçmə yanaşmasıdır (Advance measurement Approach).

Əsas göstərici yanaşması: Bu Bazel Komitəsi tərəfindən müəyyən edilən ən əsas ölçmə yanaşmasıdır. Komitə bu yanaşmanı əhəmiyyətli əməliyyat riskləri olan banklar tərəfindən istifadə etməyi tövsiyə etmir. Praktikada rahatlıq təmin edərkən yanaşma risklərin ölçülməsi üçün kifayət qədər həssaslığa malik deyildir (Bazel Komitəsi, 2004: s.137).

Əsas göstərici yanaşmasında əməliyyat riski kapitalının tələbi, xalis faiz gəliri ümumi gəlir məbləğinə əsasən hesablanır. Ümumi gəlirləri hesablayarkən, subpodratçılara ödənişlər daxil olmaqla, investisiya qiymətli kağızlar / ödənişlər üzrə əməliyyat gəliri / zərərləri (Bank tərəfindən subpodratçı xidmətləri təqdim edildikdə, müvafiq gəlir mənbələri ümumi gəlir hesablamalarına daxil ediləcək), xalis faiz gəliri və faizsiz gəlir və sığorta gəlirləri kimi fəaliyyətdənkənar maddələr çıxarılacaqdır.

Əsas göstərici yanaşmasını istifadə edən banklar əməliyyat riskləri üçün son üç ildə ümumi gəlirin təqribən 15% (α) ayırmalıdırlar. Banklar, mənfi və ya sıfır il hesablanmasında ümumi gəlirləri daxil etməyəcəkdir. Bu yanaşmaya əsasən, kapital tələbi aşağıdakı kimi hazırlanır (Bazel Komitəsi, 2004: s.138):

$$KBIA = \frac{\sum[(GI_{1-8} \times \alpha)]}{n}$$

Burada;

KBIA = Əsas Göstərici Yaklaşımına əsasən kapital tələbi ;

GI = Son üç ildə orta ümumi gəlir ;

N = Gəlirin müsbət olduğu illər ;

$\alpha = 15\%$.

Banklar operativ risk ölçmə yanaşmalarını həyata keçirmək üçün müəyyən meyarlara cavab verməlidirlər. Komitə tərəfindən kapital tələbinin hesablanmasında istifadə olunan ən əsas yanaşma olan əsas göstərici yanaşması üçün xüsusi bir meyar yoxdur. Ancaq yanaşmanı istifadə edən banklar, Komitənin 2003-cü ilin fevralında nəşr etdirdiyi " Əməliyyat Risklərinin İdarə edilməsi və Auditinin Tətbiqi " nə dair sənəddə qeyd olunan əsas prinsipləri yerinə yetirməyə borcludurlar (Bazel Komitəsi, 2004: s.138).

Standart yanaşma: Standart yanaşma əsas göstərici yanaşmasından daha dəqiq bir ölçü təmin edir. Standart yanaşma ümumi gəlirin konsepsiyasını risk göstəricisi kimi istifadə edir. Lakin, bu yanaşmada əsas göstərici yanaşmasından fərqli olaraq, bankın hər bir filialı üçün gəlir ümumi olaraq hesablanır. Standart yanaşmada bankların fəaliyyəti bir neçə biznes sahəsinə bölünmüşdür. Bu fəaliyyət sahələri; Korporativ Maliyyə, Pərakəndə Bankçılıq, Ödəmə Sistemi, Aktivlərin İdarə Edilməsi və Vasitəçilik Xidmətləridir (Bazel Komitəsi, 2004: s.139).

Hər bir fəaliyyət üzrə kapital tələbi ümumi gəlirin aktiv fəaliyyət istiqaməti ilə (β kimi təyin edilmiş) hesablanır. Cəmi kapital tələbi üç il ərzində hər bir fəaliyyətdə hesablanmış kapital tələbinin ortalamasıdır. Bir il üçün mənfi olan ümumi gəlirin məbləği, hər il üçün ümumi gəlirin mənfi olduğu təqdirdə digər il üçün müsbət gəlir məbləğlərini azaldırsa, o il üçün gəlirləri sıfır hesab olunur (Bazel Komitəsi, 2004: s.140).

Standart yanaşma ilə kapital tələbi,

$$KTSA = \{ \sum_{il\ 1-3} \max[\sum (G_{11-8} \times \beta_{1-8}), 0] \} / 3.$$

Burada ;

$KTSA =$ Standart yanaşma şəraitində kapital tələbi ;

$G_{11-8} = 8$ biznes xətti üzrə illik gəlirin səviyyəsi ;

$\beta_{1-8n} = 8$ və istənilən kapital tələbini ümumi gəlir səviyyəsinə aid etməklə Komitə tərəfindən müəyyən edilmiş sabit faizdir.

Standart yanaşmanı istifadə etmək istəyən banklar, Komitənin müəyyən meyarlarına cavab verməlidirlər, ilk növbədə banklar səlahiyyətləri və məsuliyyətlərinin dəqiq müəyyənləşdirildiyi və sistemin müstəqil olaraq yoxlanılması lazım olan əməliyyat sistemi ilə əlaqəli risklərin idarə edilməsi sisteminə malik olmalıdırlar. Bundan başqa, Bankın Direktorlar Şurası və yüksək səviyyəli menecerlər təsdiq mexanizmi deyil, əməliyyat risklərinin idarə edilməsi prosesində fəal iştirak etməlidirlər. Prosedurda rəhbərliyin iştirakı prosesin tez və effektiv həyata keçirilməsini təmin edəcəkdir. Eyni zamanda , fəaliyyət sahələrinə əsasən əməliyyat risklərini nəzərə almaqla üst səviyyə idarəçilərə dövrü hesabat vermək lazımdır.

Standart yanaşma ilə yanaşı, Komitə, bu üsula çox uyğun olan Alternativ Standart Yanaşmanı banklara əməliyyat risklərinin ölçülməsi üçün fərqli bir metod kimi tövsiyə edir.

Ətraflı ölçmə yanaşması: Bu yanaşmada, hüquqi kapital tələbi bankların öz daxili əməliyyat risklərinin ölçülməsi sistemi tərəfindən ortaya çıxan riskə bərabərdir.

Ətraflı Ölçmə Yanaşmasında, banklar, əməliyyat riskli kapital tələblərini hesablamaq üçün gözlənilən və gözlənilməz əməliyyat riski itkiləri əsasında qiymətləndirmələr aparırlar.

Ətraflı Ölçmə Yanaşmasında, gözlənilən və gözlənilməz zərərlər arasında əlaqə qurur. Bu əlaqələr xətti və ya qeyri - xətti ola bilər. Ətraflı Ölçmə Yanaşması ümumiyyətlə, əməliyyat risklərini əməliyyat növləri və hadisələrin növləri üzrə təsnif edir və gözlənilməyən zərərlər hər bir fəaliyyət növü / zərər növü üçün hesablanır. Gözlənilən itki, əməliyyat riskli itki hadisəsinin ehtimalı və zərərin məbləğini birləşdirərək hesablanır. Hesablamalarda daxili məlumatlar bank tərəfindən istifadə edilir və zəruri hallarda xarici məlumat mənbələrindən də yararlanmaq olar.

Ətraflı ölçmə yanaşma kontekstində banklar, öz ölçmə metodlarını hazırlayarkən Bazel Komitəsi tərəfindən müəyyən meyarlara cavab verməlidirlər. Banklar, bu

yanaşmanı tətbiq etməzdən əvvəl yerli nəzarətçi tərəfindən müəyyən bir müddət ərzində monitoring edilir, bu müddətdə müşavir bankların risk həssaslığı və etibarlılığı baxımından istifadə etdiyi ölçmə yanaşmaları qiymətləndirilir.

Basel Komitəsi (BK) tərəfindən müəyyənləşdirilmiş meyarlara əsasən, bankın daxili əməliyyat riskinin ölçülməsi sistemi bankın gündəlik risk idarəetmə proseslərinə ciddi şəkildə inteqrasiya olunmalıdır. Sistemin nəticələri bankın əməliyyat risk profilinin monitoringi və nəzarət edilməsi prosedurunun bir hissəsi olmalıdır. İstifadə olunan daxili yanaşma 99% etibarlılıq intervalı kimi xüsusi statistik standartlara cavab verməlidir. Hesablamalarda istifadə ediləcək məlumatlar ən azı 5 illik olmalıdır.

Komitə hesabatlarında ən azı 5 illik məlumatın istifadə ediləcəyini göstərsə də, banklar daxili yanaşma istifadə etməyə başladığı ilk dövrlərdə 3 illik məlumatın kifayət etdiyini görmüşdür. Banklar kifayət qədər daxili məlumatlara malik olmadıqda, onların məlumat bazalarını xarici mənbələrlə genişləndirmək olar. Banklar bütün əməliyyat risklərinin konsolidasiya edilmiş əsasda əhatə olunduğunu və istifadə olunan yanaşmaların tələb olunan meyarlara cavab verdiyini nümayiş etdirə bilirlər.

Fəsil III. Banklarda daxili audit xidmətinin aparılmasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

3.1. Banklarda daxili audit xidmətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri.

Uğurlu auditin əsasları daxili audit sistemlərində möhkəm idarəetmə perspektividir. İdarəetmə daxili audit sistemlərinin əhəmiyyətini vurğulayırsa, bu vəziyyəti qəbul edəcək və nəzarətə daha çox diqqət yetirəcəkdir. Daxili nəzarət təcrübəsinin müvəffəqiyyətini ölçən COSO fəaliyyət modelində daxili auditin effektivliyi beş elementdən ibarətdir. COSO modelindəki elementlər nəzarət mühiti, risk qiymətləndirmə, nəzarət fəaliyyəti, məlumat və kommunikasiya və son olaraq müşahidədir. COSO modelinə əsaslanarsa da, auditin effektivliyi və keyfiyyətini qiymətləndirən tədqiqatlar da aparılır. Bir çox tədqiqat mühasibat uçotu və audit sahəsində peşəkar təcrübənin uğuru qədər sistemin effektivliyini də dəyişdiyini göstərir. Audit təcrübəsi ümumi praktika müddətində əldə etdiyi müxtəlif bilik və bacarıqlara işarə edir. Auditorlar səmərəliliyin əldə edilməsində təcrübələrini istifadə etməlidirlər.

Daxili auditin səmərəliliyindəki digər bir amil daxili və xarici auditorlar arasında əməkdaşlıqdır. Əməkdaşlıq və inteqrasiya artdıqca, daha yüksək səviyyədə yoxlama aparılır. Auditin iki tərəfi arasında əməkdaşlıq əlaqələrinin üstünlükləri;

əmək haqqının azaldılması, müştəri əlaqələrinin yaxşılaşdırılması və xarici auditor tərəfindən təşkilati əməliyyatları daha yaxşı başa düşməkdir. Audit komitəsinin effektivliyi daxili auditin keyfiyyətini və effektivliyini artırır. Effektiv yoxlama komitəsi daxili auditin effektivliyini müəyyənləşdirmənin əsas elementidir. Audit komitəsinin fəaliyyətində üzvlərin müstəqilliyi, sayı təyinedici faktordur. Audit komitəsi daxili auditorların rəhbərlərini təyin etmək və vəzifədən azad etmək, xarici auditorların təyin edilməsi və vəzifədən azad edilməsini, müstəqilliyin və obyektivliyin təmin edilməsini, audit funksiyasını dəstəkləmək və inkişaf etdirmək üçün məsuliyyət daşıyır.

Təşkilatlarda daxili audit fəaliyyətinin qurulması bu gün çox vacib və zəruri hala gəlmişdir. Effektiv daxili audit fəaliyyəti müəssisələrə böyük fayda təmin edir. Bu faydalardan bəziləri aşağıda verilmişdir:

- Bankda audit mədəniyyətinin yaradılmasını təmin edir. Müəssisə daxilində dövrü və xəbərsiz araşdırmalar vasitəsilə işçilərə nəzarət edir.
- Müəssisə daxilində gözlənilməz və mənfi nəticələrə səbəb ola biləcək risklərin qarşısının alınması və lazımı profilaktik tədqiqatları təmin edir və belə yarana biləcək mənfilikləri minimuma endirir.
- Əməliyyatların təşkilatın prosedurları, standartları, təlimatları və siyasətlərinə uyğun olaraq effektiv və faydalı şəkildə həyata keçirildiyini izləyir.
- Xətalardan qaynaqlanan zərərin qarşısını alır. Səmərəli daxili auditlə xəta və hilə edənlərə edəcəkləri səhvlərin aşkarlanmasını hiss etdirərək bu halların azalmasını təmin edəcəkdir. Yalnızlar müəyyən edilə bilər və bu səhvlər kompensasiya edilə bilər.
- Zəmanət verir. D. audit fəaliyyəti və maliyyə hesabatlarında etibarın təmin edilməsinə görə şirkətin fəaliyyətində rol oynayır. Bu, şirkətin daxili və xarici imkanlardan faydalanmasına imkan verir. Bununla da, müəssisənin biznes nüfuzunun artması müşahidə edilir.

- Daxili auditin effektivliyi daxili nəzarət sisteminin effektivliyi ilə birbaşa bağlıdır. Bankda effektiv daxili nəzarət mühiti varsa, daxili auditdə səmərəlilik yüksək olacaqdır. Nəticədə, bu vəziyyət biznesin etibarlı məlumat əldə etməsini öyrənmək istəyən tərəflər üçün asanlaşdırılacaq. Rəhbərliyə düzgünlüyünə nəzarət edilən məlumatları təmin etməklə sağlam qərarlar qəbul etməyə kömək edir.
- Bu, şirkətin iqtisadi, maliyyə böhranlarına qarşı davamlılığının artmasını dəstəkləyir. Müəssisənin kapitalının və fondlarının bütövlüyü və səmərəliliyini təmin etməklə, onları daxili və xarici risklərdən qorumaq və təkliflər hazırlamaq üçün tədbirlər görülməsini təmin edir.
- Təşkilatın aktivlərinin qorunub saxlanılmasını təmin edir. Effektiv daxili audit sistemi mövcud olduqda, müəssisənin aktivləri yüksək səviyyədə saxlanılır. Bu, əldə edilən məlumatların etibarlılığını artırmaq və daha sağlam idarəetmə qərarlar qəbul etmək deməkdir. Müəssisənin aktivlərinin itirilməsinin qarşısının alınması ilə yanaşı, biznesin dəyərini artırır.
- Daxili audit nəticəsində əldə edilmiş nəticələr və təkliflər ilə idarəetmənin effektivliyi artırılır. Plan və büdcə hədəflərinə uyğun olaraq biznes fəaliyyəti və layihələri təmin edilir. Müəssisədə müəyyən edilmiş qaydalara riayət olunmasını təmin edir.
- İdarəetmə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi təmin edilir.

İqtisadiyyatda maliyyə sistemi maliyyə vasitəçiləri, maliyyə alətləri və maliyyə bazarlarından ibarətdir. Maliyyə sisteminin əsas elementlərindən biri bank sektorudur. Bankçılıq sektoru əmanətlərin maliyyə sistemində yaradılan ödəmə sistemi vasitəsilə ötürülməsinə vasitəçilik edən bir sektordur.

Maliyyə sisteminin maliyyə tələbatının banklar tərəfindən qarşılanması maliyyə sisteminin funksiyalarını tam olaraq yerinə yetirməsinə mane olur və bank sistemində qeyri-sağlam bir quruluşa səbəb olur. Bu yenidənqurma bankların risk sahələrinin daralmasına və kapital strukturlarının gücləndirilməsinə mənfi təsir göstərmişdir.

Bank sektoru , bu gün həm maliyyə , həm də institusional quruluşları baxımından yüksək səviyyəyə çatmışdır . Bu müsbət inkişafa baxmayaraq , bank sektorunun inkişafına təsir edən bəzi mənfi amilin də mövcud olduğu bilinir. Banklar gördükləri işlərə görə sıx - sıx risklərlə qarşılaşmağa məcburdurlar. Bank sektorunda baş verən risklər hər bir ölkədə və hər dövrdə baş verə bilər. Çünki , maliyyə bazarları mövcud olduğu müddətdə , risk faktoru sistemdə mövcud olmağa davam edəcəkdir. Lakin , bu mərhələdə vacib olan risklərin düzgün müəyyənəndirilib idarə olunmasıdır. Bank rəhbərliyi korporativ risklər haqqında daha çox məlumat almalı və risklərin idarə edilməsi sisteminə malik olmalıdır. Beləliklə , bazarda yaranacaq risklərin zərərləri bank sektoruna ən az təsir edəcək və böhranın zərərləri minimuma endiriləcəkdir.

Bank sektorunun əsas problemləri, iqtisadi inkişafda qeyri-sabitlik, yüksək resurs xərcləri, ədalətsiz rəqabət şərtləri, sürətli texnoloji inkişaf və qarşısında hüquqi-normativ bazanın kifayət qədər progressiv olmamasıdır. Bank sektorundakı bu problemlər banklarda effektiv daxili audit və risklərin idarə edilməsi sistemini tələb edir.

Ümumi olaraq, audit həm audit edilən, həm də auditor üçün asan olmayan bir prosesdir. Audit edilən tərəfdən, hər an işini təftiş etmə ehtimalı və bu nəzarətin verdiyi təzyiq və narahatlıqdır. Ancaq yaddan çıxarmaq olmaz ki, bunun sayəsində işçilər daha dəqiq və diqqətli işləyirlər. Bəzən bir qurum heç də nəzarət edilməsə belə, həmin qurumun işçiləri bir gün nəzarətçi gələcəyi gözləntisi ilə işlərini düzgün icra edirlər.

Auditor üçün bu bir az fərqlidir. Hər şeydən əvvəl auditor bir çox məsələ ilə maraqlanmalı və bu mövzular haqqında ən az yoxladığı insanlar qədər informasiya sahibi olmalıdır. Effektiv audit auditorun bilik və bacarığı ilə düz mütənasibdir və bu da auditin səmərəliliyinə birbaşa təsir göstərir.

Bu da bir faktdır ki, bir işlə illərdir məşğul olan mütəxəssisi yoxlamaq olduqca çətinidir və bacarıq tələb edir. Xüsusilə maliyyə bazarları kimi sürətlə inkişaf edən mühitdə audit etmək çox mürəkkəb bir işdir.

Auditorların üzləşdiyi mühüm maneələrdən biri digər tərəfdən əldə ediləcək sənədlərin və məlumatların istənilən səviyyədə olmamasıdır.

Auditorlar araşdırmalarını eşitdiklərinə görə yox, əllərində olan sənədlər əsasında aparmalıdırlar. Bu sənədlərin bəzilərini gizlətmək və ya dəyişdirmək işi daha da çətinləşdirir. Müxtəlif üsullarla və araşdırmalarla əsil gerçəkliyə çatmaq mümkün olsa da, bu həm çox vaxt alır və çətinidir, həm də digər qurumların əməkdaşlığını tələb edir.

Auditə qarşı siyasətçilərdən, yoxlanılan şəxslərdən, auditin inkişafa maneə kimi görünənlərdən və auditorları işlərini yavaşlatmaqla ittiham edənlərdən tənqidlər gəlsə də, bütün İEÖ-də olduğu kimi, auditdən imtina etmək olmaz. Çünki audit mövcud sistemin ən əsas təminatlarından biridir. Bu mühitdə auditorların da bəzi vəzifələri var. Auditorlar müstəqil olmalıdırlar, peşə səriştəliliyinə malik olmalıdırlar, şəxsi və mənəvi keyfiyyətlərinə görə etibarlı olmalıdırlar, başqaları ilə əlaqələr qurmalı və bu münasibətləri ölçülü şəkildə saxlamalıdırlar.

Daxili audit zamanı qarşıya çıxan ən mühüm problem, audit edilmiş filialın / birliyin işçilərinin daxili auditinin məqsədini, səbəb və funksiyasını başa düşməməsidir. Burada daxili audit vahidlərilə daxili auditorların qarşısında mühüm vəzifələr durur. Daxili auditin məqsədi qurumun fəaliyyətinin inkişafı və proseslərin təkmilləşdirilməsi olduğu yoxlanılan şəxslərə izah edilməlidir. Audit edilən şöbəyə təzyiq etmək və hegemoniyanın qurulması da daxil olmaqla, köhnə yoxlama üsullarından imtina edilməli və bilik və təcrübə bölüşülməsini nəzərdə tutan əməkdaşlıq prosesi ilə əvəz edilməlidir. Məqsəd, təşkilatın risklərini tapmaq, tənqid etmək, riskləri aradan qaldırmaq və ya azaltmaq deyil.

Bu məqsədi nəzərə alaraq, bir sıra fəaliyyət planları hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir. Həmin tədbirlər arasında aşağıdakı maddələr verilə bilər:

- Daxili audit vahidi işçiləri auditə başlamadan audit etdikləri filial rəhbərliyi ilə personala daxili auditi təqdim edəcək , auditin məqsədini izah edəcək və audit prosesinin necə davam etdiriləcəyini özündə ehtiva edəcək qısa , detallara toxunmadan təqdimat hazırlamalıdır.
- Keçmişdə baş vermiş nöqsanların tapılmasının əhəmiyyəti vurğulanmalıdır.
- Audit olunan şöbə əməkdaşları ilə yaradılacaq qarşılıqlı dialoqlarda ierarxik strukturun necə təmin olunduğunu ətraflı izah etmək lazımdır.
- Qarşılıqlı dialoqda anlaşılmazlıqlara yol verməyən açıq və şəffaf bir əlaqə qurulmalıdır. Birlikdə işləmək prinsipləri və ünsiyyət istiqamətləri dəqiq müəyyən edilməlidir.
- Hansı proseslərdə hansı rabitə kanallarından istifadə ediləcəyi və bunu bildirərkən tətbiq edilməli olan minimum standartlar aydın şəkildə göstərilməlidir.

3.2. Azərbaycanın bank sektorunda daxili audit sisteminin təkmilləşdirilməsi

Strateji yol xəritəsinin bir hissəsi kimi effektiv maliyyə nəzarətinin və daxili auditin effektivliyinin müəyyən edilməsi vacibdir.

Auditin tarixi göstərir ki, onun inkişafı əsasən daxili audit idarəetməsindən və təsisçilərin maraqlarının ayrılmasından ibarətdir.

Müstəqil və obyektiv təminatverici və tövsiyyəverici fəaliyyəti olan daxili audit İEÖ - də XIX əsrin sonundan bu yana tətbiq edilsə də , Azərbaycanda yeni - yeni tanınan bir sahədir. Sərbəst bazar iqtisadiyyatının tətbiq olunduğu ölkəmizdə aparılan radikal iqtisadi islahatlarda daxili nəzarətin beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılması zərurəti daxili auditin təbliğinə və yayılmasına səbəb olmuşdur. Daxili audit risklərin idarə olunması , nəzarət və kooperativ idarəetmə prosesinin qiymətləndirilməsi və səmərəliyinin yüksəldilməsi

məqsədlərinə sistemli və ardıcıl yanaşmanı təmin edir, maliyyə - təsərrüfat fəaliyyətində mövcud pozuntuların aşkara çıxarılmasını, uçota alınmasının həyata keçirilməsindən savayı, aşkar edilmiş nöqsanların, kənarlaşmaların səbəb - nəticə əlaqələrini müəyyənləşdirərək, mövcud vəziyyətin yaxşılaşdırılması üçün təkliflərin və tövsiyələrin işlənməsinə imkan verir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraiti nəzərə alınb , Beynəlxalq Daxili Auditorlar İnstitutu İdarəetmə Şurasının 26.06.1999 tarixli qərarı ilə ölkəmizdə IIA - nın “ Audit - Azərbaycan ” qurumu meydana gəlmişdir. 06.12.2000 tarixində ictimai birlik kimi dövlət reyestrindən keçmiş “Audit - Azərbaycan” qurumu daxili auditor peşəsinin yaradılması və inkişafı , daxili auditin aparılması haqqında norma, qayda , metodiki göstərişlərin işlənməsi , daxili auditor peşəsinin müstəqilliyinin təminatı peşəkarlığın artması məqsədlərinə xidmət etməkdədir.

Daxili audit fəaliyyətin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə müstəqil və obyektiv təminat və məsləhətlərinverici fəaliyyətdir. Daxili audit risklərin idarə olunması, və səmərəliyin yüksəldilməsində sistemli və ardıcıl yanaşmanın tətbiqinə, qarşıya qoyulan hədəflərə çatmaqda rəhbərliyə yardım edir.

Daxili audit bankın tərkibində yaradılan və rəhbərliyə tabeolan nəzarəetmə üsuludur. Daxili audit rəhbərliyin göstərişilə bankın tərkibindəki sənədlərin normativlərə uyğun olmasının və idarəetmə prinsiplərinin səmərəliliyinin yoxlanılması sistemidir.

Daxili auditin tətbiqi bir sıra ölkələrdə məcburi hesab olunur.

D.audit fəaliyyəti Qanunlara , normativ aktlara , təlimatlara, əmr və sərəncamlara , audit standartlarına əsasən yerinə yetirilir.

Hal -hazırda beynəlxalq təcrübə əsas götürülərək daxili auditin peşə olaraq inkişafı naminə Ölkəmizdə Auditorlar Palatasının üzvləri tərəfindən AR - da Beynəlxalq Daxili Auditorlar İnstitutunun “Audit - Azərbaycan” qurumu yaradılmışdır və günümüzdə də fəaliyyətini davam etdirir.

Daxili auditor maliyyə qaynaqlarının yaranmasında və düzgün istifadəsində ehtiyat resursları aşkarlayır. Müxtəlif hesablaşmaların reallığa uyğunluğunu müəyyənləşdirmək , idarəetmənin səmərəliyini artırmaq faktoru kimi daxili audit çıxış etməkdədir. Daxili auditor peşəsi xətalara qeydə alır , aradan qaldırılmağına nəzarət edir. Həmçinin qeydə alınan nöqsanlarla bağlı əməli təkliflər və tövsiyələr işləyib hazırlayır.

Bazar iqtisadiyyatının prinsiplərini rəhbər tutaraq daxili auditin olmadığı banklarda mühasibat uçotunda pozuntular və vergidən yayınma halları olduğundan dövlət büdcəsinə ödənilməli olan vergi azalır. Bunlar nəzərə alınaraq banklarda daxili audit bölmələri yaradılmalıdır. Daxili auditin əsas məqsədi bank sektorunda idarəetmə sisteminin səmərəliyini qiymətləndirməkdir. Bank sistemində yaradılmış daxili audit qurumunun köməkliyi ilə hesabatların MMUS - na uyğunluğu , xərc smetasının icra edilməsi üzərində nəzarət edilməsi , müxtəlif departamentlərin fəaliyyətinin bir - birilə əlaqəli şəkildə həyata keçirilməyi haqqında təkliflərin işlənməsinə nail olunur.

Azərbaycan Respublikasında yaradılan “ Audit-Azərbaycan ” qurumu mühüm əhəmiyyət kəsb edən daxili auditor ixtisasının yayılması, inkişafı , daxili audit standartlarının işlənməsi , yaxşılaşdırılması , peşəkar səriştəliliyin artmasına qulluq edir. “ Audit - Azərbaycan ” bölməsi ölkəmizdə bir çox uğur qazanmışdır. 95 - dən çox ekspert “ Audit - Azərbaycan ” qurumunun tövsiyəsinə istinad edilərək Daxili Auditorlar İnstitutuna üzv elan olunmuşdur.

Azərbaycanda daxili audit sərbəst bazar iqtisadiyyatına və dünya standartlarına uyğun təşkil edilir. Ölkəmizdə daxili auditin beynəlxalq standartlara uyğun təşkil olunmağı onun idarəetmədə nəzarət - təftiş elementi olduğunu sübut edir.

Bank sektorunun fəaliyyətinin formalaşmasında və təkmilləşdirilməsində mühasibat uçotunun, həmçinin daxili audit standartlarının mühüm əhəmiyyəti vardır. MMUS ilə daxili audit standartlarını müqayisə etsək görürük ki, daxili audit standartları beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmışdır.

Bunlara əsasən daxili auditin obyektı bankın maliyyə fəaliyyətini yoxlamaqdır. Daxili audit xidmətinin istənilən nəticəni verməsi üçün mühasibatlıq , vergi uçotu kimi sahələrdə məlumatlı olan ekspertlərin fikrinə üstünlük verilməlidir. Belə auditorlar digər təşkilatlardan müqavilə ilə çağrıla bilər. Daxili audit bölməsində auditorlar lisenziya əsasında çalışırlar.

Bəzən auditorların qarşısına həlli çətin olan problemlər çıxır. Bu məsələlərin həlli ilə bağlı rəy vermək hüququna malik olan ekspertlər dəvət oluna bilər.

Rəhbərliyin təlimatına müvafiq olaraq həm təşkilati struktur , həm də öz işində professional olan mütəxəssislər daxili audit xidmətində şəffaflığa nail olunması üçün təyin olunur.

Daxili audit xidmətinin təkmilləşdirilməsində müstəsna rolunu oynayan , daxili auditin qanunvericilik bazası hesab edilən daxili audit standartlarına müvafiq çox sayda normativ hüquqi akt tərtib edilmişdir.

Auditorlar peşə səlahiyyətlərini yerinə yetirərkən audit standartlarına riayət edirlər. Audit standartları vasitəsilə auditin metodoloji əsaslarına və prinsiplərinə əməl edilir , hesabatların növü təyin edilir. Audit standartlarının müstəsna əhəmiyyəti auditin qanunvericilik bazasını formalaşdırmasında və etibarlılığın təmin edilməsindədir.

Effektiv daxili audit xidmətinin təşkilində vacib nüanslardan biri də informasiya texnologiyalarından düzgün istifadə edilməsidir. Daxili audit xidmətinin təşkili zamanı informasiyanın əmtəyə çevrilməsi nəticəsində informasiya sistemlərindən geniş istifadə olunmağa başlanmışdır.

Daxili auditin təşkilində informasiya texnologiyalarının rolu danılmaz olsa da , bu sahədə bir sıra problemləli məqamlar vardır:

1. İnformasiya texnologiyaları sahəsindəki qanunvericilik bazasının kifayət qədər hazır olmaması ;
2. İnformasiya texnologiyalarının imkanlarından tam istifadə olunmaması ;
3. İnformasiya texnologiyaları sistemində peşəkar ekspertlərin sayının az olması .

Bütün bunları nəzərə alaraq belə bir qənaətə gəlmək olar ki, daxili audit sisteminin təkmilləşdirilməsi ölkəmizin sosial - iqtisadi inkişafına da köməklik göstərir. Belə bir nəticəyə ortaya çıxır ki, daxili audit fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması üçün beynəlxalq audit standartları tətbiq olunmalı və informasiya texnologiyalarının köməyindən də istifadə edilməlidir.

3.3. Daxili audit xidmətinin inkişaf prioritetləri

Sərbəst bazar iqtisadiyyatında daxili auditin progressiv olmağı bank sektorunun fəaliyyətinin formalaşması, inkişaf etməyindən başlayır və maliyyə sabitliyini möhkəmləndirir. Daxili audit rəhbərliyi bu informasiyalardan məlumatlı olmalıdır:

- mühasibat uçotunun təhlil edilməsi ;
- xərc maddəsinin analizi ;
- ehtiyat resurslarının araşdırılması.

Daxili auditin məqsədlərinin, mahiyyətinin təyinatı çox mühümdür. Daxili auditorluq fəaliyyəti əməliyyatların standartlara uyğunluğunun yoxlanılmasını təmin edir, digər şəxslər isə qərar qəbul etmək və konsultasiya xidməti ilə əlaqəli olaraq auditorlardan məlumat almaq hüququna malikdir.

Daxili audit konsepsiyası bank sektorunun inkişafıyla əlaqələndirilir. Bu aspektdən audit bank risklərinə yönəldilməli və proqnozverici xarakterə malik olmalıdır. Auditorluq fəaliyyətinin təhlili göstərir ki, bu sahə risk dəyərləndirilməsi istiqamətinə yönəldilməlidir. Hazırda köhnə əməliyyatların strateji təhlili zamanı

daxili audit xidmətinin inkişafını təmin edəcək göstəricilərdən istifadə edilməsi labüddür.

Audit konsepsiyası daxili audit standartı bankların mənafeyinə uyğunlaşdırılmış nəzarət sistemidir.

Daxili audit bank sistemində faktların yığılması, təhlil olunması, qiymətləndirilməsi proseslərinin effektivlik meyarlarına uyğunluğu, gələcək artışı proqnozu vermək, təklif və tövsiyələri işləmək üçün idarəetmə fəaliyyətinin dəyərləndirilməsidir.

Bankın fəaliyyətinin mühüm istiqamətlərini yoxlamaq daxili auditin əsasını təşkil edir. Bu da vacib bir nüansdır ki, daxili audit sisteminin imkanları məhduddur. Seçmə üsulunun köməkliylə maliyyə hesabatlarının düzgünlüyü və vacib xətlərin olmamağı, audit edilən bankın yaxın gələcəkdə iflas etməyəcəyi təmin edilmir. Onu da qeyd etməliyik ki, yoxlamanın bütünlüyünə qeyri - dəqiq araşdırmalar və sənədlərdə gözə çarpmayan məqamlar həmişə təsir göstərə bilər.

Daxili audit fəaliyyətində səmərəliliyə nail olmaq üçün standartlara riayət olunmalıdır. Bu standartlar daxili nəzarət sisteminin təşkilati strukturuna adekvat olmalıdır. Daxili audit standartları daxili nəzarət fəaliyyətinin reallığını təmin etməlidir.

Aşağıda göstərilənlər daxili audit standartlarına aid edilir:

- əməliyyat məlumatlarının gerçəkliyi və bütövlüyü ;
- daxili nəzarət sisteminin progressivliyi yönündə yoxlamaların aparılması ;
- aktivlərin istifadə edilməsinin səmərəliliyini qiymətləndirmək ;
- ehtiyatlardan istifadədə qənaətcil davranmaq ;
- əməliyyatların proqnozlaşdırılan hədəflərə uyğunlaşdırılması .

Bəzi standartlar isə işlənməlidir :

1. qanunların iqtisadi təhlil edilməsi ;
2. daxili audit bölməsinin fəaliyyətinə nəzarət edilməsi ;

3. auditor hesabatının düzgün tərtib edilməsi .

Standartlar təşkilatın audit edilməsində daxili audit modelini qurmaqda mühüm rol oynayır. Daxili audit metodologiyasının təkmilləşməsi üçün auditor vəzifələrini şəffaf icra etməlidir. Bütün bunlar daxili auditi inkişaf etdirməlidir. Daxili auditin növləri bunlardır :

- idarəetmə bölməsinin auditi ;
- struktur vahidlərinin auditi ;
- maliyyə proseslərinin auditi ;
- maliyyə fəaliyyətini qanunvericiliyə uyğunlaşdırmaq ;
- inkişafın iqtisadi analizi ;
- iqtisadi inkişafın təmin edilməsi üçün proqramlar hazırlanması.

Bazar iqtisadiyyatında daxili audit müxtəlif sahələr üzrə yoxlamalar aparmaq iqtidarındadır. Belə yoxlamalar uçot standartlarına , iqtisadi inkişaf planına və mövcud qaydalara uyğunlaşdırılmalıdır.

Daxili auditdə ilk öncə aktiv dəyərləndirilməli ; qiyməti , norma sistemi müəyyən edilməli; vergilər ödənməli və bu prosesə nəzarət edilməlidir. Fəaliyyətin effektivliyinə görə maliyyə, əmək resurslarının istifadəsinin səmərəliliyini qiymətləndirmək əhəmiyyət kəsb edir. Fəaliyyət dövründə vacib yoxlamalar həyata keçirilir.

Mühasibat uçotu sisteminin tətbiq edilməsinin effektivliyi, gəlirləri bütövlükdə göstərmək, mənfəətin formalaşması problemlərini daxil edə bilərik.

Daxili audit sektorunun inkişaf etməsində ekspertlərin hazırlanması vacib məsələ hesab olunur. Ölkəmizdə bu istiqamətdə peşəkar mütəxəssis yetişdirən universitetlər demək olar ki , yoxdur. Beynəlxalq praktikada isə bu cür ali təhsil müəssisələri mövcuddur. Buna görə daxili auditorlara aşağıdakı tələblər qoyulur :

- ekspert fəaliyyət göstərdiyi struktur vahidi üzrə savadlı olmalı ;
- qanunvericilik bazasını , qaydaları bilməli ;

- kompyuterləşdirilmiş mühasibat uçotu proqramlarından istifadə etməyi bacarmalı ;
- MMUS - nı tətbiq etməli və hesabatlara yoxlama təşkil etməyi bilməli;
- bank sektorunun effektivliyini müəyyən etməli ;
- xidmət göstərərəkən həmkarları ilə əməkdaşlıq etməli .

Daxili auditor bir çox ixtisas nümayəndəsinin - iqtisadçının , mühasibin , maliyyəçinin xüsusiyyətlərini daşmalıdır.

Cari nəzarət maliyyə əməliyyatlarının tətbiq edilməsi, mühasibat uçotunun şəffaflığı, bununla yanaşı, digər fəaliyyət növlərinin xətasız yerinə yetirilməsi metodları olaraq icra edilir. Bu mərhələdə yanlışlar, qüsurlar, xətalər, qanunvericilikdə olan boşluqlar təyin edilməlidir.

Daxili audit fəaliyyətinin inkişaf etməsi prosesi müxtəliflik təşkil edir. Araşdırma və tədqiqatların nəticəsi olaraq daxili audit fəaliyyətinin inkişaf etməsi problemləri aşağıdakılar hesab oluna bilər:

1. daxili audit şöbəsinin formalaşdırılması ,
2. daxili audit fəaliyyətinin nizamlanması ,
3. qanunvericilik bazasının genişlənməsi ,
4. texnologiya proseslərinin əhəmiyyəti ,
5. peşəkar kadr hazırlanması.

Daxili audit maliyyə əməliyyatlarının iqtisadi, hüquqi əsaslarla nizamlanmasına, fəaliyyətin effektiv təşkil edilməsinə, maliyyə sistemində iqtisadi disiplinin təminatına təsir edir.

İxtiyari bir bölmənin, sahənin hal-hazırda olan vəziyyətinin yoxlanılması , maliyyə proseslərinin nəticələrinin effektivlik yönündən qiymətləndirilməsi təkmilləşdirilmiş audit xidmətinin nəticəsidir.

Daxili audit xidmətində mövcud problemlərdən biri rəqabət hesab olunur. Bank sektorunda sağlam rəqabət mühitinin olması bazar iqtisadiyyatının prinsiplərilə formalaşır.

Azərbaycan Respublikasında peşəkar kadr hazırlanması daxili audit fəaliyyətinin inkişafına mane olan məsələlərdəndir. Peşəkar və sərişdəli auditor mütəxəssislərin hazırlanması problemi sahənin inkişafı istiqamətini əks etdirir. “Auditor xidməti haqqında” Qanunda auditor olmağın mühüm şərtləri kimi həmin şəxsin maliyyə, iqtisadiyyat ixtisasları üzrə ali təhsili olması, auditor imtahanının tətbiq edilməsi vacib hesab edilir. Dünya təcrübəsində isə müxtəlif tələblər və şərtlərin olduğu meydana çıxır.

Kadr hazırlığında Auditorlar Palatasının göstərdiyi xidmətlər danılmazdır. Auditorlar Palatasının vəzifəsi bank sektorunda maliyyə-mühasibat uçotunun reallığa uyğun təşkil edilməsini təmin etmək üçün ölkəmizdə audit işinin düzgün qurulmasından və normativ qaydalara riayət etməklə əhəmiyyətli tədbirlər görülməsindən ibarətdir. Palata milli audit standartlarının işlənib hazırlanmasında, peşəkar auditorlara lisenziya sənədinin verilməsində və onların bilik və bacarıqlarının artırılmasında mühüm xidmət göstərirlər. Auditor olmaq üçün müxtəlif kurslar təşkil olunur: imtahan hazırlıq, təkmilləşdirmə. BMF - in təqdim etdiyi təklif ilə proqram tərtib olunur. Həmçinin Palataya üzv olan auditorlar beynəlxalq təkmilləşmə kurslarında çıxış edirlər.

Rəhbərlər öz səlahiyyətləri çərçivəsindəki fəaliyyəti fiziki olaraq müşahidə etməyin mümkünsüz olduğunu fərqiə varmışdırlar. Bu yeni çətinliklərlə üzləşmək üçün rəhbərlər baş verən hadisələr barədə məlumat vermək və onların səbəblərini araşdırmaq üçün yeni və xüsusi heyət təyin etməyə başladılar. Bu yeni işçilər indi "daxili auditorlar" olaraq tanınır. IIA daxili auditi peşəkarlığa istiqamətləndirmək üçün beynəlxalq standartlar hazırlamışdır.

Qanun və qaydalar daxili auditorların və daxili audit fəaliyyətinin standartların bölmələrinə uyğun gəlməsi və lazımi məlumatların açıqlanmasının vacibliyini tanıyır. Standartlar digər qurumların standartları ilə birlikdə istifadə edildikdə,

daxili audit yazışmalarında istinadlar göndərilməlidir. Lakin IIA Standartları və digər standartlar arasında uyğunsuzluqlar yaranarsa, daxili auditorlar və daxili audit fəaliyyəti IIA Standartlarına uyğun olmalıdır və digər standartların daha məhdudlaşdırıcı olması hallarında bu standartlardan istifadə oluna bilər.

Müəssisədə daxili audit aparıldığı illərdə daxili audit vəzifəsi təşkilatın fəaliyyətindən irəli gələn nəzarət tələblərini qarşılayır. Bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün daxili auditorlar tərəfindən aparılan tədqiqatlar mühasibat uçotunun təşkilatın real iqtisadi fəaliyyətini əks etdirmədiyini, korporativ siyasət və prosedurlara uyğunluğunu təmin etmək, hesablaşma əməliyyatlarının və qeydlərin hesablanmasını araşdırmaq üçün olmuşdur. Başlanğıcda daxili audit təşkilat çərçivəsində məhdud səlahiyyət daşıyırdı və fəaliyyətinin az bir sahəsinə təsir göstərə bilərdi. (Yılancı F., 2006: s.8).

Daxili auditorların əksəriyyəti mühasibat adına malik deyil. Bəzilərinə görə, bu adın olması lazım deyil, çünki daxili auditorlar tərəfindən müstəqil auditorlar tərəfindən hazırlanmış balans və ya törəmə alətlərin auditi həmin müəssisənin resurslarının etibarsız olaraq istifadə edilməsini nəzərdə tutur. Bəzi böyük müəssisələrdə daxili auditorlar və müstəqil auditorlar əməkdaşlıq etməyə başlamışlar. (Katz Y.,2002: s.18).

2000-ci illərdə yenidən nəzərdən keçirilən daxili audit anlayışı qloballaşan dünya şəraitində daxili auditorlardan gözlənilən və konstruktiv rolun daha da artdığını göstərir. Korporativ mühitdə meydana gələn müxtəlif dəyişikliklər nəticəsində təşkilat rəhbərliyindən yeni gözləntilər və tələblər yaranır. Bu gözləntilərdən ən vacibi risklərin idarə edilməsi, institusionalizasiya, nəzarət kimi anlayışlar ön plana çıxır. Bu tələblərə baxmayaraq, daxili auditorların bu məsələlərdə əsas rol oynaya ideyası formalaşmış və daxili auditorların iş sahələri nəzarətlə məhdudlaşdırılmamış, risklərin idarə edilməsi və institusionalizasiyanı əhatə edərək genişlənmişdir.

Daxili audit fəaliyyəti təftiş edilən fəaliyyətlərdən müstəqil və qərəzsiz olmalıdır. Daxili audit fəaliyyəti, öz vəzifələrinin həcmi müəyyənləşdirməli, vəzifələrini

yerinə yetirməli və hesabat verməli və nəticələrə dair hər hansı bir müdaxilədən azad olmalıdır. Belə azadlıq və qərəzsizliyə görə təşkilatdakı mövqe çox vacibdir. Buna görə auditorlar arasında əməkdaşlığın təmin edilməsi və işlərini hər cür müdaxilə və maneələrdən uzaq bir şəkildə həyata keçirmək üçün daxili auditorların təşkilatda rəhbərlik tərəfindən dəstəklənməlidir. Bu cür dəstək audit vahidinin audit komitəsinə və idarəetmə komitəsinə birləşdirilməsi ola bilər.

Daxili auditorların nəzarət mexanizmi olaraq yoxlama aparması deyil, özünü nəzarət mexanizmi olması gözlənilir. Daxili audit müəssisənin tarixini qiymətləndirmək və təsdiqləməklə məşğul olmamalıdır, məqsədləri və strategiyalarına paralel olaraq hərəkət etməlidir. Daxili auditorlar bütün sistemlərin və elektron təhlükəsizliyin təşkili və inkişafında konsultativ rol oynayırlar. Daxili audit sistemi fəaliyyətin bütün növləri üzrə genişləndirilir. Müasir dövrdə daxili audit rəhbərlikdən asılı olan bir şöbə olaraq xidmət göstərir. Vaxtaşırı olaraq daxili audit aşağıdakı fəaliyyətlərin həyata keçirilməsinə görə məsuliyyət daşıyır və bu şəkildə tənzimlənməlidir:

- Maliyyə və mühasibat nəzarətinin etibarlılığını, adekvatlığını və tətbiqini nəzərdən keçirərək qiymətləndirmək və effektiv nəzarət sistemlərini inkişaf etdirərək tətbiq etmək,
- Fəaliyyət və prosedurların siyasət, plan və qaydalara uyğunluğunu araşdırmaq,
- Müəssisənin aktivlərinin hər cür zərərlərdən qorunub saxlanıldığını araşdırmaq,
- Qurum tərəfindən təqdim edilən hər cür məlumatın düzgünlüyünü və etibarlılığını araşdırmaq.
- Məsuliyyətin yerinə yetirilməsi ilə bağlı fəaliyyətin keyfiyyətini araşdırmaq.

Daxili auditorlar öz rəhbərlərinin saxladığı qeydləri obyektiv yoxlaya bilməzlər. Audit komitələrinin vəzifələrindən biri daxili auditorların müstəqilliyini qorumaqdır. Ümumiyyətlə, daxili auditorların vəzifələri audit komitəsi və maliyyə meneceri arasında bölüşdürülür. Bu cür şirkətlərdə daxili audit vahidi funksional olaraq audit komitəsinə və inzibati qaydada maliyyə menecerinə aiddir.

Keçmişdə daxili audit yalnız şirkət daxilində maliyyə prosedurlarına uyğunluq auditi ikən, hazırda maliyyə məsələlərində, eləcə də qeyri-maliyyə məsələlərində məhsuldarlıq və səmərəliliyin təmin olunmasını ehtiva edir.

Daxili auditin statik bir sahə olmaması, qarşılaşdıqları vəziyyətlərin müxtəlifliyi, dəyişən şərtlər auditin nəzər nöqtəsində dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bu dəyişiklik ilə daxili audit şirkətin üzləşdiyi riskləri əvvəlcədən proqnozlaşdırır, bunlara qarşı tədbirlərin görülməsi üçün təkliflər verir və qəbul edilmiş tədbirlərin effektivliyini qiymətləndirir. Daxili audit şirkətdəki dəyişikliklərə dinamik maraq göstərir və firmanın fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasına kömək edir.

Daxili auditorlar qarşılaşdıqları hallara və şərtlərə uyğun olaraq, müxtəlif yanaşmalardan istifadə edə bilərlər. Bu baxımdan, audit yanaşması; audit məqsədlərinə nail olmaq üçün idarəetmə və nəzarət təmin edən bir prosesi ifadə edir.

Daxili audit sahəsində dəyişiklik və inkişaf praktikaya da yeni yanaşmalar gətirmişdir. Bu yeni yanaşmalara proaktiv bir yanaşmanın qəbul edilməsi, yoxlanılan firmaya müştəri kimi yanaşma, risklərin idarə edilməsinə daha çox konsentrasiya olunması, audit keyfiyyətinin davamlı təkmilləşdirilməsi və texnoloji vasitələrin artan istifadəsi daxildir.

Hazırkı mərhələdə reallaşan əməliyyatlara nəzarət ilə həyata keçirilən nəticə əsaslı daxili audit anlayışı yerini əməliyyatlar icra edilmədən bütün mərhələlər nəzərə alınaraq daxili auditorlar tərəfindən edilən makro və mikro risk qiymətləndirmələri ilə müəyyən edilən risklərin rəhbərlər tərəfindən necə idarə edildiyini göstərən prosesə əsaslanan daxili audit anlayışına vermişdir.

Ənənəvi daxili audit konsepsiyası dəyişmiş və keçmiş məlumatlardan deyil, gələcək məlumatları qiymətləndirməklə qeyri-müəyyənliklərdən optimal fayda təmin etmək məqsədini qarşıya qoymuşdur. Daxili audit sahəsində innovasiya olmaması mümkün deyil. Ən əsası, daxili audit rəqəmsal texnologiyaya uyğunlaşdırılmalıdır. Bugünkü rəqabət mühitində innovativ yanaşmalar olduğu müddətdə yenilik daxili auditin fəlsəfi olmalıdır.

Nəticə

Bankçılıq əslində risk idarəetmə sənətidir. Kommersiya təşkilatları, əsas məqsədi olan mənfəət əldə etmək üçün fəaliyyət göstərdikləri əsnada bilməyərək risk aldıkları təqdirdə , banklar bilərək və istəyərək risk alırlar. Kredit verərkən bankların mənfəət əldə etmək üçün satdığı əsləndə pul deyil , inamdır. Bir tərəfdə əmanətçiyə verilən inam , digər tərəfdə kredit müştərisinin krediti geri ödəyə bilməmə ehtimalı ilə banklar aldıkları kredit riskindən zərər əldə edə bilirlər. Müştəridən depozit alıb kredit olaraq verərkən bu əməliyyatdan pul qazanan bankların krediti geri ala bilməmə riski həmişə mövcuddur. Əgər bu risk həyata keçirilirsə, əgər bank bu zərərin depozit sahibinə əks etmirsə, bu bankın etimadını göstərir və bank bu riski əhatə etmək üçün kapitalın yetərliliyinə malik olmalıdır. Banklarda risklərin idarə edilməsinin əhəmiyyəti burada meydana çıxır. Ən sadə dillə desək , risklərin idarə edilməsi, kreditin geri ödənməmə ehtimalının və geri ödəməmə vəziyyətində olabiləcək zərərin riyazi olaraq hesablanması, kreditin ancaq bu itkini qarşılamağa çatacaq qədər sərmayə mövcuddursa verilməsini təmin edəcək üsullar və əməliyyatlar bütünüdür.

Bankçılıq deyəndə ilk ağıla gələn risk növü kredit riskidir. Bununla yanaşı, banklar kredit riski ilə yanaşı digər risk növləri ilə də üzləşirlər. Bu risklərdən bəziləri (kredit riski və bazar riski) bilərək və istənilərək mənəfət əldə etmə gözləntisi ilə alınarkən, digərləri (likvidlik riski, faiz riski, əməliyyat riski) fəaliyyətin nəticəsi olaraq ortaya çıxmaqdadır. Riskin həyata keçiriləcəyi təqdirdə yaranacaq kapitalın hesablanması üsulu və bu səbəbdən tələb olunan kapital risklərin idarə edilməsi baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Risklərin idarə olunması prosesi müəyyən inkişaf etmiş meyarlara uyğun olaraq irəliləmişdir.

26 iyun 2004-cü il tarixli Basel II nizamnaməsinin bütün kredit və investisiya institutlarına, xüsusilə də banklara tətbiq edilməsi nəzərdə tutulur. Basel II banklarda risklərin səmərəli idarə edilməsi və bazar nizamının yaxşılaşdırılmasına, effektiv bank sisteminin yaradılması və maliyyə sabitliyini təmin etmək məqsədilə kapitalın kifayət qədər effektivliyini artırmaq məqsədi daşıyır.

Basel II Əsas Tənzimləmələr.

- Minimum kapital ehtiyacının yenidən müəyyənləşdirilməsi (minimum capital requirements) ;
- Audit prosesinin nəzərdən keçirilməsi (supervisory review) ;
- Bazar nizamı (market discipline) .

Azərbaycanda 2015 - ci ildə iki dəfə meydana gələn devalvasiya bankçılıq sistemində audit , nəzarət və bazar intizamının nə qədər vacib olduğunu bir daha sübut etmişdir. Hazırda Azərbaycan Mərkəzi Bankı Basel Komitəsinin hesablaşma və nəzarət sisteminin yeni standartlarını qismən tətbiq etməyə başlayıb. Yeni nəzarət sistemi Azərbaycan Mərkəzi Bankında müəyyənləşdirilib. Hər bir banka 18 aylıq müddət verilmişdir. Bu dövr ərzində banka bir dəfə bütün olaraq nəzarət edilir. Bəzi beynəlxalq normalara əsasən maliyyə təhlili aparən xarici nəzarət sistemi mövcuddur. Bəzi beynəlxalq təşkilatlar və mərkəzi banklar Basel II-ə keçid dövründə Azərbaycan Mərkəzi Bankına kömək edirlər. Basel-II yalnız bank sektorunun deyil, həm də müştərilərin tələblərinə cavab verir. Şübhəsiz ki,

Azərbaycanın bank sektorunun fəaliyyətini artırmaqla, xidmət sahəsini genişləndirəcək və keyfiyyətini artıraraq daha da inkişaf edəcəkdir.

Azərbaycanda bankların auditini Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası həyata keçirir. Bu Palata öz nizamnaməsi ilə banklarda audit fəaliyyətini keçirir. Bundan əlavə , Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının nizamnaməsi qəbul olunduqdan etibarən Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sığorta Nəzarət Xidməti ləğv edilmiş və dövlət əmlakı Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasına verilmişdir.

Depozitlərin təhlükəsizliyi ADIF (Azərbaycan Əmanətlərin Sığortalanması Fondu) tərəfindən həyata keçirilir. Sektora əmanət yatırılmasını və əhalinin inamını artırmaq məqsədilə Azərbaycan Respublikası tərəfindən 2007 - ci ildə əmanətlərin sığorta sistemi qurulmuş , 2009 - cu ildə Əmanətlərin Sığortası Fondu tərəfindən qorunan əmanətlərin miqdarı 6 dəfə artırılaraq 30000 manata çatdırılmışdır.

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq, tam əsasla demək olar ki, təşkilatın idarəetmə sistemində daxili audit xidmətinin çox böyük rolu vardır. Daxili audit xidməti təşkilatın maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində baş verə biləcək nöqsan və çatışmamazlıqları əvvəlcədən aşkar etməkdə və onların aradan qaldırılması üzrə tövsiyələrin verilməsində və müvafiq qərarların qəbul edilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Ona görə də müəssisələrdə daxili audit xidmətinin səmərəli təşkilinə mütəmadi olaraq diqqət yetirilməli və bu sahədə xarici ölkələrin təcrübəsi öyrənilib Azərbaycan Respublikasında tətbiq edilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası haqqında Əsasnamə
2. “Daxili audit haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu
3. Daxili audit. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. i.e.d., professor V. T. Novruzovun elmi redaktəsi ilə. Bakı, Nağıl Evi”, 2008
4. Bağırov, M. (2003) , Banklar və Bank Əməliyyatları , Bakı: Nurlan Nəşriyyatı.
5. Bayramov,A. (2011), “Müəssisələrin idarəetmə sistemində daxili audit xidmətinin rolu” , Azərbaycanın Vergi Xəbərləri jurnalı, s.81
6. Əsgərova, R. (2009) , Pul, Kredit və Banklar , Bakı: Mütərcim Nəşriyyatı.
7. Məmmədov, Z. F. (2003) , Finans İqtisadiyyatının anatomiyası , Bakı: Qanun Nəşriyyatı.
8. Aksoy, A. (1993). İşletmə Sermayesi Yönetimi, Gazi Büro Kitabevi, Ankara, 213.
9. Aksoy T. (2002), Tüm Yönleriyle Denetim, Yetkin Hukuk Yayınları, Ankara.
10. Altıntaş, M. (2006). Bankacılıkta Risk Yönetimi ve Sermaye Yeterliliği, Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları.

11. Babuřcu, Ő. (2005). Basel II Dzenlemeleri erevesinde Bankalarda Risk Yönetimi, Ankara: Akademi Consulting & Training.
12. BASEL BANKACILIK DENETİM KOMİTESİ, “Sermaye Ölçümü ve Sermaye Standartlarının Uluslararası Düzeyde Birbiriyle Uyumlaştırılması, Yeni Basel Sermaye Uzlaşısı, Gözden Geçirilmiş Dzenleme, BASEL-II, Türkçe Çeviri”, Haziran 2004, <http://www.bddk.gov.tr/BASELIIcevirisi/14102005-16-19.pdf> , (23.12.2005).
13. Bolak, M .(2004). Risk ve Yönetimi, İstanbul: Birsen Yayınevi.
14. Boyacıođlu, M. (2013). Bankacılık Teori, Uygulama ve Yönetmen, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık Eđitim Danıřmanlık, 5. Basım.
15. Candan, H. (2009). Bankalarda Risk Yönetimi ve Basel II. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
16. Demirbaş, M. ve Uyar, S. (2006). Kurumsal Yönetim İlkeleri ve Denetim Komitesi, İstanbul: Güncel Yayıncılık.
17. Güney, A. (2009). Banka İşlemleri, İstanbul: Beta Basım.
18. Örenay, Hami (2005), "Kamuda Denetim," Maliye Bütçe Kontrolörleri Derneđi Yayınları, Mart, s.1.
19. Uzun A. 2010, “Kurumsal Yatırımcılar için İşletmelerde İç Denetim Faaliyetlerinin Rolü ve Önemi” , s.26-29.
20. Ünsal M. (2008), “Etkin ve Başarılı bir İç Denetim için Gerekli Koşullar” , İSMMMÖ Mali Çözüm Dergisi s.76.
21. Poroy R. ve Diđerleri (1997), Ortaklıklar ve Kooperatif Hukuku, İstanbul: Beta Yayınları, s.331.
22. Parasız İ. (2000). Para Banka ve Finansal Piyasalar, Ezgi Kitabevi Yayınları, 7. Baskı.
23. Saka, T. (2002). Operasyonel Risk Ölçüm Tekniklerine Genel Bir Bakış, Active Bankacılık ve Finans Dergisi, 25, 4.
24. Yarız, A. (2011). Bankacılıkta risk yönetimi: Risk matrisi uygulaması. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık Eđitim Danıřmanlık.

- 25.Yıllancı, F.M. 2006. İç Denetim, Türkiye'nin 500 Büyük Sanayi İşletmesi Üzerine Bir Araştırma, 2. Baskı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.
- 26.Yörüker, S. (2003), Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu Hakkında Notlar, Kasım, s.1.
- 27.Varlı A. "Bankacılıkta Bilgi Sistemleri Yönetimi ve Denetimi ", XI. Türkiye İç Denetim Kongresi, 2007, s.26-29,34.
- 28.Yurdakul D. " Basel II Kriterlerine Göre Bankalarda İç Denetim ", (Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı Finansman Programı Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 2010, s. 50
- 29.Colbert, L.J. and P.L. Bowen (1998), A Comparison of Internal Controls, p.1.
- 30.Katz. Y. 2002. "Internal Audit Charter and Audit Policies"
<http://www.edu/adminaff>.
- 31.Marshall, C. L. (2001). Measuring and Managing Operational Risks in Financial Institutions, Tools, Techniques and Other Resources, John Wiley & Sons, Inc., New York, 25.
- 32.Pickett, K.H. Spencer (2003), The International Auditing Handbook, Second Edition Wiley, s.2.
- 33.Sawyer, B. Lawrance (1988a), Sawyer's Internal Auditing, Florida: The Institute of Internal Auditors Press, p.90.
- 34.www.azerbaijan.az
- 35.www.cbar.az
- 36.www.audit.gov.az
- 37.icdenetim.boun.edu.tr
- 38.na.theiia.org/standards-guidance